

İstanbul'daki Acem Matbaalarının Bir Örneği Olarak Hurşid Matbaası ve Faaliyetleri

GÜLLÜ YILDIZ

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi Anabilim Dalı
gullu.yildiz@marmara.edu.tr

ORCID: 0000-0003-0630-7145
Makale geliş tarihi: 28 Nisan 2024
Makale kabul tarihi: 11 Haziran 2024

Özet

Bu makale Osmanlı matbuat tarihinin bilinmeyen aktörlerinden biri olarak Muhammed Mehdi Tebrizî'yi hayatı ve Hurşid matbaası merkezli yayıncılık faaliyetleriyle tanıtmayı amaçlamaktadır. Bunun için öncelikle Muhammed Mehdi'nin biyografisine yer verilerek kimliği hakkındaki belirsizlikler tartışılmış ve ardından yayıncılık faaliyetleri bütün yönleriyle tespit edilmeye çalışılmıştır. Sahibi olduğu Hurşid matbaasının tarihini ve bu matbaada bastığı kitapların tam bir listesini oluşturabilmek için arşiv belgelerinin yanı sıra basılan kitapların künye bilgilerine başvurulmuştur. Son olarak Muhammed Mehdi'nin yayıncılık faaliyetlerinin boyutunu değerlendirebilmek amacıyla Akhter matbaasıyla irtibatı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Acemler, Yayıncılık, Muhammed Mehdi Tebrizî, Hurşid Matbaası

Abstract

Khurshid Press in the Context of Persian Printing Houses in Istanbul

This article aims to introduce Muhammad Mahdi Tabrizi as a previously unknown actor in the history of the Ottoman printing press through his life and the publishing activities centered around the Khurshid printing house. To achieve this, the article first presents a biography of Muhammad Mahdi, discussing issues related to his identity. It then seeks to detail every aspect of his publishing activities. Utilizing archival materials and the imprints of the printed books, the article compiles a history of the Khurshid printing house and provides a comprehensive inventory of the books he printed. Finally, the article analyzes Mahdi's association with the Akhter printing house to evaluate the scope of his publishing endeavors.

Keywords: Istanbul, Persians, Ajams, Publication, Muhammad Mahdi Tabrizi, Khurshid Printing House

"A Istanbul, autour du groupe de presse Khorshid et son journal Akhtar se rassemblent et collaborent des esprits éclairés et des écrivains brillants. Akhtar fut fondé en 1875 par Aqa Mohammad Taher Tabrizi. Il avait comme rédacteur en chef Mirzâ Mehdi Khan Tabrizi."¹

Bu ifade, Christoph Balaý'ın İnan diasporasının 19. asrın ikinci yarısında İstanbul'daki faaliyetleriyle Fars edebiyatına katkılarını değerlendirdiği makalesinde yer almaktadır ve okuduğunuz çalışmanın ortaya çıkmasının öncelikli sebebidir. Balaý, alıntılanan cümlelerde aydınların ve parlak yazarların, İstanbul'da Hurşid yayın grubu ve onun gazetesi *Ahter* etrafında toplandığını ve birlikte çalıştığını ifade ettikten sonra *Ahter*'in 1875 yılında Ağa Muhammed Tahir Tebrizî tarafından kurulduğunu ve yazı işleri müdürünün Mirza Mehdi Han Tebrizî olduğunu belirtir. Osmanlı ve İnan matbuat tarihinin keşiştiği önemli konulardan biri olarak Muhammed Tahir Tebrizî'nin yayıncılık faaliyetleri ve neşrettiği *Ahter* gazetesi, artık nispeten iyi bilinen konular olmakla² birlikte bu cümlelerde *Ahter* gazetesiyle irtibatlı olarak zikredilen "Hurşid yayın grubu" ifadesiyle ne kastedildiği üzerinde düşünmeye değerdir. Zira *Ahter* gazetesinin, bu gazeteyi neşretmek amacıyla kurulan aynı isimli matbaada basıldığı bilinmekte, ayrıca gazetede yazıları yayınlanan entelektüellerin toplandığı bu çevre "Ahterî-mezheb" veya "Ahter çevresi" olarak isimlendirilmektedir.³ Öyleyse bahsi geçen Hurşid neyi ifade etmektedir? *Ahter*'in yazı işleri müdürü olarak zikredilen Mirza Mehdi Han Tebrizî kimdir ve Hurşid'le irtibatı nedir? *Ahter* gazetesindeki rolü dışında herhangi bir matbuat faaliyeti var mıdır? Balaý'ın cümlelerinin yol açtığı mezkur soruların, arşiv belgelerinde sıklıkla karşımıza çıkan ve birçoğunda Muhammed Tahir Tebrizî ile birlikte anılan Muhammed Mehdi ismiyle birleşmesi neticesinde ortaya çıkan bu çalışmada, öncelikle Muhammed Mehdi Tebrizî'nin kimliği tespit edilmeye çalışılacak ve yürüttüğü matbuat faaliyetlerine değinilecektir. Ardından kurduğu Hurşid matbaası ve bu matbaada yayınladığı kitaplar ele alınacak ve *Ahter* matbaasıyla irtibatı değerlendirilecektir. Böylece ilgili literatürde hiç bahsedilmeyen bir yayıncılık odağının, İstanbul merkezli yayın faaliyetlerinin boyutları belirlenmeye çalışılacaktır.

Mirza Mehdi'yi tanıyabilmek için öncelikle parçası olduğu İstanbul'daki İnanlı topluluğa ve Acem matbaacılar ve kitapçılar olarak bilinen meslek grubuna bakmak gerekir. Ekseriyetini çeşitli alanlarda ticaretle meşgul olan Tebriz ve civarından göç eden tüccar ailelerin oluşturduğu İstanbul'daki İnanlı topluluk, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında şehrin demografik yapısında oldukça görünür hale gelmiş ve büyüklüğü hakkında

1 Christoph Balaý, "Littérature Persane en Diaspora", *Les Iraniens d'Istanbul*, yay. haz. Thierry Zarcone ve F. Zarinebağ-Shahr (Istanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993), 177-178. Çiğdem Kurt tarafından Türkçeye çevrilen yazıda ilgili ifadeler "Aydınlar ve parlak yazarlar İstanbul'da, Hurşid yayın grubu ve gazetesi *Ahter*'in çevresinde toplanıp bir arada çalışırlar. *Ahter* 1875 yılında Ağa Muhammed Tahir Tebrizî tarafından kurulur. Yazı işleri müdürü Mirza Mehdi Han Tebrizî'dir." şeklinde karşılanmıştır. Bkz. Christoph Balaý, "Diasporadaki Fars Edebiyatı: İstanbul 1865-1895", *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbul'unda Modern Edebi Kültür*, yay. haz. Mehmet Fatih Uslu, Fatih Altuğ (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 270.

2 Özellikle *Ahter* gazetesiyle ilgili çalışmaların sayısı her geçen gün artmakla birlikte bunların çoğunlukla kapsam ve derinlik açısından konunun gerektirdiği düzeyde olmadığı belirtilmelidir. *Ahter* matbaası ve Muhammed Tahir Tebrizî'nin yayın faaliyetlerine odaklanan çalışmalar için bkz. Güllü Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve *Ahter*", *Osmanlı Araştırmaları* 50 (2017): 175-218; Güllü Yıldız, "Farsça Neşriyat Bağlamında İstanbul ve *Ahter* Matbaası", *Kebikeç* 52 (2021): 69-104.

3 Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", 198. Ayrıca bkz. Pardis Minuchehr, "Homeland from Afar: The Iranian Diaspora and the Quest for Modernity, 1908-1909", (Doktora Tezi, Columbia University, 1998), 63.

15.000 ile 20.000 arasında değişen rakamlar zikredilmiştir. Resmi belgelerde "İran tebaasından" veya "Acem" olarak nitelendirilen bu topluluğun, önemli bir kısmının aslen Türk/Azerî oldukları ve "acem" sıfatının söz konusu dönemde Azerîler için de kullanıldığı akıld tutulmalıdır.⁴ Ancak özellikle 19. yüzyılın son ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde İran'daki siyasi çalkantılar nedeniyle göç eden veya sürgüne gönderilen kişilerin İstanbul'a gelişi, bu topluluğu yalnızca nicelik olarak değil nitelik olarak da önemli bir dönüşüme uğratmıştır. Artık sadece ticari faaliyetleriyle değil entelektüel faaliyetleriyle de hem Osmanlı hem de İran'ın siyasi, ekonomik ve kültürel iklimine etki eder hale gelmiştir. Dolayısıyla İstanbul'daki İranlı topluluğun teşekkülünü ve faaliyetlerini, İran'daki ekonomik ve siyasi gelişmelerle yakından irtibatlı olarak değerlendirmek gerekir.⁵

İstanbul'daki İranlı topluluğun en önemli faaliyet alanlarından biri, fikri etkisi yönünden başı çeken matbaacılık ve kitapçılık faaliyetleridir. İstanbul'da 19. yüzyılın ikinci yarısında özel matbaaların yaygınlaşmasına paralel olarak Acem matbaacı ve kitapçılar şeklinde ifade edilen meslek grubunun hızlı bir şekilde teşekkül ettiği ve giderek basın-yayın piyasanın başlıca aktörlerinden biri haline geldiği görülmektedir. Sayıları 20'ye ulaşan bu Acem matbaacı ve kitapçılar, kurdukları çeşitli matbaalarda bastıkları, Mushaf-ı Şerif ve ders kitapları başta olmak üzere her türden kitabı gerek kendi dükkanlarında satarak gerekse iç ve dış pazarda dağıtarak önemli bir faaliyet hacmine ulaşmanın yanı sıra aralarındaki mesleki dayanışma ve iş birliğini Şirket-i Sahafiye-i İraniye adıyla bir şirkete dönüştürecek kadar ileriye taşımayı başarmışlardır. Daha geniş ölçekte yine Acem ciltçiler, kağıtçılar ve kırtasiyecileri de kapsayan bir meslek ağı oluşturmuşlardır. Ahter, Şark, Şems, Maarif gibi kimliklerini yansıtacak isimler verdikleri matbaaları Valide Han başta olmak üzere Mahmutpaşa ve Mercan Yokuşu civarındaki hanlarda yoğunlaşırken kitapçı dükkanları ekseriyetle Hakkâklar Çarşısı, Beyazıt ve Babıali Caddesi etrafında konumlanmıştır.⁶

Acem matbaacılarından Muhammed Tahir ve Hacı Hüseyin gibi belli isimler çeşitli çalışmalara konu olmakla birlikte bu meslek erbabının tamamını kuşatacak, aralarındaki ilişkileri ve Osmanlı matbuat hayatındaki yerlerini tespiti mümkün verecek çalışmalara henüz sahip değiliz.⁷ Türkçe, Farsça ve İngilizce literatürde neredeyse hiç söz konusu

⁴ İstanbul'daki İranlı topluluk ve ticari faaliyetleri hakkında tespit ve değerlendirmeler için bkz. Filiz Dıġıroġlu, "Sultanın Ecnabileri: Dersaadet'in Acemleri", *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi*, yay. haz. Fahrettin Gün vd. 3. Cilt (İstanbul: TBMM Millî Saraylar, 2018), 932-968; Filiz Dıġıroġlu, "Tebriz-İstanbul Ticaretinin Dersaadet'teki Yansımaları", *T.C. Dışişleri Bakanlığı Tebriz Başkonsolosluğunun Kuruluşunun 100. Yılı*, yay. haz. Umut Başar (Ankara: Nobel Yayınları, 2021), 183-207.

⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Tanya E. Lawrence, "An Age of Trans-Imperial Vernacularisms: The Iranian Dissident Community of the Late Ottoman Empire", (Doktora Tezi, Yale University, 2018); Minuchehr, "Homeland from Afar: The Iranian Diaspora and the Quest for Modernity, 1908-1909", 53-94.

⁶ Yıldız, "Farsça Neşriyat Bağlamında İstanbul", 74-81.

⁷ Filiz Dıġıroġlu ile birlikte yürüttüğümüz projenin bu konudaki boşluğu dolduracak bir kitapla neticelenmesini hedefliyoruz. Şimdiye kadar varılan sonuçlar hakkındaki yayınlar için bkz. Filiz Dıġıroġlu, *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı: Kitap-Füruş Hacı Hüseyin Ağa* (İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2014); Güllü Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter", *Osmanlı Araştırmaları* 50 (2017): 175-218; Filiz Dıġıroġlu, "Osmanlı Matbuatında Acemler: Şirket-i Sahafiye-i İraniye", *Osmanlı Araştırmaları* 56 (2020): 225-258; Filiz Dıġıroġlu ve Güllü Yıldız, "Osmanlı Devleti'nin Şii Neşriyata Bakışı ve Acem Kitapçılar", *Müteferrika* 54 (2018/2): 117-134; Güllü Yıldız, "Farsça Neşriyat Bağlamında İstanbul ve Ahter Matbaası", *Kebikeç* 52 (2021): 69-104.

edilmeyen, Osmanlıca ve Farsça yazılı kaynaklarda ise çoğunlukla sadece ismi zikredilmekle yetinilen bir kişi olarak Mirza Mehdi de hala tanınmayı ve yayıncılık faaliyetleri bağlamında hakkı teslim edilmeyi bekleyen birçok isimden sadece biridir. Ömrünün büyük bir kısmını İstanbul'da geçirdiği ve matbaacılık faaliyetleri ve sonraki memuriyeti dolayısıyla daha çok Osmanlı idaresinin muhatabı olduğu için hakkındaki Osmanlı arşiv belgeleri başlıca kaynak hüviyetindedir. Bu çalışma da büyük oranda Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak Mirza Mehdi ve faaliyetlerini kısmen de olsa gün yüzüne çıkarmayı amaçlamaktadır.

Mirza Mehdi'nin Kimliği

Mirza Mehdi Tebrizî'nin biyografisine dair bilgiler, vefatından sonra *Hikmet* gazetesinde yayınlanan hal tercümesine dayanmaktadır. Buna göre; Tebrizli tüccar Hacı İbrahim'in oğlu olarak 1255 yılının Cemaziyelevvel ayının başında (13 Temmuz 1839) Tebriz'de dünyaya gelen Mirza Muhammed Mehdi, 24 yaşındayken Tebriz'den İstanbul'a göç eder. İstanbul'da 1292 (1876) yılında Muhammed Tahir Tebrizî, *Ahter* gazetesini kurduğunda bu gazetenin yazarlarından biri olur ve gazetenin sayfalarında fikri derinliğini gösteren çeşitli yazıları ve eserleri yayınlanır. *Ahter*'in yayını sona erdikten sonra *İbrahim Bey* kitabının İngilizceden Farsçaya tercümesine başlar. Kendisinin kitabı basmaya gücü yetmediği için İstanbul'da yaşayan Hacı Zeynelabidin Merâgaî tarafından baskı masrafları karşılanır. Mirza Mehdi'nin hizmetlerinden bir diğeri, İstanbul'da Hurşid matbaasını kurmuş olmasıdır. 70 yaşındayken kalp hastalığına yakalanır ve bu hastalık dolayısıyla 21 Zilkade 1325 (26 Aralık 1907) tarihinde İstanbul'un Kadıköy semtinde vefat eder. Vefatından sonra bütün kitapları Osmanlı hükümeti tarafından el koyularak müsadere edilir. Ondan geriye iyi bir isim ve Muhammed İbrahim Bey adında bir oğul kalır.⁸

Görüldüğü üzere Mirza Mehdi'nin hayatı ve şahsiyeti hakkında bilinenler oldukça sınırlıdır. Yine de doğum ve vefat tarihlerinin verilmesi, ayrıca *Ahter* gazetesi ve Hurşid matbaasıyla irtibatının açık bir şekilde zikredilmesi, Mirza Mehdi'yi hayatının ana hatlarıyla bilinmesi açısından çağdaşı meslektaşlarına göre daha şanslı kılar. Bununla birlikte Mirza Muhammed Mehdi isminde aynı dönemde yaşamış ve gazetecilik yapmış bir başka Tebrizli daha vardır ve bu iki kişinin kimliği sıklıkla birbirine karıştırılmıştır. Diğer Mirza Mehdi Tebrizî, 1253 (1837) yılı dolaylarında Tebriz'de dünyaya gelmiş ve 1333 (1914) yılında Kahire'de vefat etmiştir. Tebriz'de ve İstanbul'da tıp eğitimi aldıktan sonra Mısır'a yerleşerek ömrünün çoğunu burada geçirmiştir. Burada tabiplik mesleğinin yanı sıra yaklaşık yirmi yıl (1892-1911) boyunca *Hikmet* gazetesini neşretmiş ve böylece Farsça matbuatın İran dışındaki önemli isimlerinden biri haline gelmiştir. "Reisü'l-hükemâ" lakabının yanı sıra Muzafferüddin Şah (h.1896-1907) tarafından kendisine "za'imüddevlê" unvanı verilmiştir. Ayrıca Bâbilik hakkında en muteber ki-

⁸ *Hikmet* gazetesinin 1 Safer 1326 [5 Mart 1908] tarihli XVI/905. sayısında yayınlanan bu hal tercümesi, Muhammed Sadr Hâşimî tarafından *Ahter* gazetesinin tanıtıldığı kısımda aynen alıntılanır. Muhammed Tahir Tebrizî ile ilgili benzer bir hal tercümesi verilmemesi önemli bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Bkz. Muhammed Sadr Hâşimî, *Târîh-i cerâid ve mecellât-ı İnan*, 1. cilt (İsfahan: İntişarât-ı Kemâl, 1343), 63-64. Ayrıca bkz. Rahim Reis Niya, *İnan ve Osmanî der Âsitane-i Karn-i Bistom*, 1. cilt (Tahran: Neşr-i Mobna, 1382), 435-436. Mirza Mehdi'nin *Seyahatnâme-i İbrahim Bey* kitabının neşrindeki rolü hakkındaki ifadeler aşağıda ayrıca ele alınacaktır.

taplardan biri kabul edilen *Târîhü Miiftâhi Bâbi'l-Ebvâb: Bâbiyye-Bahâiyye ve Ezeliyye* (Mısır, 1321) isimli Arapça bir kitap kaleme almıştır.⁹

Mirza Mehdi Tebrizî ismini taşıyan bu iki kişi, bazı kaynaklarda isimlerinin sonuna getirilen "Ahter" ve "Doktor" nitelendirmeleriyle birbirinden teftik edilmeye çalışılsa da¹⁰ karışıklıkların önüne geçilememiş ve özellikle *Ahter* gazetesiiyle irtibatları konusunda bazı belirsizlikler ortaya çıkmıştır. Ayrıca İstanbul'daki İranlıların okulunda hocalık yapan ve 1884-1885 yılları arasında bir süre müdürlük görevini sürdüren Mirza Mehdi'nin hangisi olduğu da bu sebeple tespate muhtaç hale gelmiştir. Bazı araştırmacılar her iki ismi de Ahter'in yazarları arasında sayar ve sırayla yazı işleri müdürü olduklarını kabul ederler. Bu kabule göre Mirza Mehdi Doktor'un 1891 yılında Mısır'a göçmesinin ardından görevi adaşı Mirza Mehdi Ahter'in üstlendiğini dile getirirler.¹¹ Bir kısım araştırmacı ise İranlıların okulunda hocalık yapan, *Ahter*'in yazarı ve yazı işleri müdürünün ve Hurşid matbaasının kurucusunun aynı Mirza Mehdi Tebrizî olduğunu belirtir.¹² Bunun bir devamı olarak gençliğinde İstanbul'da bulunan ve daha sonra *Hikmet*'i neşreden Mirza Mehdi'nin bazı yazıları "İskenderiye'den doktor Mirza Mehdi" açıklamasıyla *Ahter*'de yayınlanmış olsa da gazetenin neşriyle doğrudan bir irtibatının olmadığını dile getirenler vardır.¹³ Bütün bu karışıklıklar dolayısıyla daha farklı kaynaklar ortaya çıkana kadar *Ahter* ve İstanbul'daki basın-yayın faaliyetleri bağlamında zikredilen Mirza Mehdi'nin Hurşid matbaasının da kurucusu olan Mirza Muhammed Mehdi Tebrizî Ahter (ö.1907) olduğu kabule daha şayan görünmektedir.¹⁴

Mirza Mehdi, *Ahter* gazetesinin neşrindeki katkısı dolayısıyla Muhammed Tahir Tebrizî ile birlikte hem Nâsirüddin şah'ın (h.1848-1896) hem de Muzafferüddin şah'ın takdiline mazhar olmuş ve kendisine önce dördüncü, daha sonra da üçüncü rütbeden şîr-i Hurşid (aslan ve güneş) nişanı verilmiştir.¹⁵

Mirza Mehdi, 1309/1892 yılında bir süreliğine İstanbul'dan ayrılıp Mısır'a gitmiş ve bu haber *Ahter* gazetesinde řu şekilde ilan edilmiştir: "*Ahter* gazetesinin münşi-i evveli olan ve uzun yıllardır gazetenin neşrine hizmet eden Hacı Mirza Mehdi, bugün bazı şahsi işlerini halletmek üzere ve hava değişikliği için Mısır'a hareket edecektir."¹⁶ Mirza

⁹ Hayatı hakkında bkz. Mehdi Bâmdâd, *şerh-i Hâl-i Ricâl-İrân der karni 12 ve 13 ve 14 Hicri*, 4. cilt (Tahran: İntişârât-ı züvvâr, 1371), 6-7; Nasseredin Parvin, "Hekmat", *Encyclopedia Iranica*, <https://iranicaonline.org/articles/hekmat>

¹⁰ Niya, *İran ve Osmanî*, 1. cilt, 431; Nasıruddin Pervin, *Târîh-i Ruznâme-Nigâri-i İraniyân ve Diger Parsî-Nevisiyan*, 1. cilt (Tahran: Merkez-i Neşr-i Danişgahi, 1377), 250.

¹¹ Lawrence, "An Age of Trans-Imperial Vernacularisms: The Iranian Dissident Community of the Late Ottoman Empire", 66, 77-78.

¹² John Gurney, "E. G. Browne and the Iranian Community in Istanbul", *Les Iraniens d'Istanbul*, yay. haz. Thierry Zarcone ve F. Zarinebaf-Shahr (İstanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993), 154-155.

¹³ Niya, *İran ve Osmanî*, 1. cilt, 431-439; Rıza Kurtuluş, "1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010), 183.

¹⁴ Daha önceki bir çalışmamızda bu iki kişinin de Ahter'in yazı işleri müdürü olarak görev yaptığını kabul eden görüşe dayanarak *Hikmet*'in neşrinde *Ahter*'in etkisinden bahsetmiştik. Ancak artık bu irtibatı doğrudan bir tecrübe paylaşımı şeklinde değil de *Ahter*'in genel yaygın etkisiyle temellendirmenin daha uygun olduğunu söyleyebiliriz. Bkz. Yıldız, "Farsça Neşriyat Bağlamında İstanbul", 94-95.

¹⁵ Bu nişan haberleri için bkz. *Ahter*, XVI/36,16 Ramazan 1307 (6 Mayıs 1890); *Ahter*, XXXII/8, 24 Safer 1314 (4 Ağustos 1896). Ayrıca bkz. Pervin, *Târîh-i Ruznâme*, 2. cilt, 458.

¹⁶ *Ahter*, XVIII/29, 29 şaban 1309 (29 Mart 1892).

Mehdi'nin Mısır'da ne kadar kaldığı bilinmese de döndükten sonra yine *Ahter*'deki yazı işleri müdürlüğü görevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Zira gazetenin künye bilgileri kısmında Mirza Mehdi'nin ismine yeniden yer verildiği görülmektedir.¹⁷

Osmanlı resmi belgelerinde çoğunlukla İrânî Mehdi Efendi veya Muhammed Mehdi Efendi şeklinde zikredilen Mirza Mehdi, Ağustos 1899 tarihinde 2500 kuruş maaşla Encümen-i Teftiş ve Muayene azalığı görevine tayin edilmiştir.¹⁸ Bu görevinin yanı sıra Birinci Ticaret Mahkemesi'nde İrân tebaasından olan kişilerin davalarında İranlı aza sıfatıyla bulunmuştur. Ticaret mahkemesindeki azalığının Maarif Nezareti'ndeki azalığından öncesine dayandığı, bu yeni görevinin ardından mahkemedeki azalığının devam edip etmeyeceğinin gündeme gelmesinden anlaşılmaktadır. Mirza Mehdi, Encümen-i Teftiş ve Muayene heyeti azalığına atansa da İrân tabiiyetinde kalmaya devam ettiği için ticaret mahkemesindeki İrân tebaasını temsilinde bir sakınca doğmadığı ifade edilerek azalığı devam ettirilmiştir.¹⁹ Bu görevinden çok önce zaruret ve ihtiyaç nedeniyle bir memuriyete atanmak üzere talepte bulunduğu görülmektedir²⁰ ancak ilk azalık görevinin bu talebe binaen verildiğini bildiren bir belge henüz tespit edilemediği için bu iki durumun irtibatını kesin bir şekilde kurmak şimdilik mümkün olamamıştır.

Mirza Mehdi'nin Maarif Nezareti'ndeki azalık görevinin süresini tespit etmeye çalıştığımızda vefatına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Azalıktan ayrıldığına dair bir bilgiye rastlanmadığı gibi Yıldız evrakında "Elçilik, Şehbenderlik, Ataşemiliterlik" tasnifinde bulunan İstanbul'daki İrân Sefareti'nin antetli kağıdına yazılan imzasız ve tarihsiz bir dilekçede, Maarif Nezareti Teftiş ve Muayene Heyeti azasından Hacı Mirza Mehdi Bey'in maaşına zam yapılması ve 1318 yılından beri biriken maaşlarının ödemesi talep edilmektedir. Düzenleme tarihi bilinmeyen bu belge, 30 Zilhicce 1325 (3 Şubat 1908) tarihinde kayıtlara geçmiştir.²¹ Mirza Mehdi'nin 21 Zilkade 1325 (26 Aralık 1907) tarihinde vefat ettiği bilindiğine göre bu dilekçenin, vefatından kısa bir süre önce düzenlenmiş ve ancak vefatından sonra Yıldız evrakı arasında kayıtlara geçirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bununla birlikte salnamelere bakıldığında heyet azalığı görevine dair sadece Hicri 1319 ve 1320 yılı kayıtlarında Mehdi Efendi adına rastlanmaktadır.²² Ancak yukarıda söz konusu ettiğimiz sonraki dönemlere dair belgelerde de kendisinden Teftiş ve Muayene azası olarak bahsedilmesi, salnamelerdeki bilgilerin eksik olduğunu düşündürmektedir.

Mirza Mehdi'nin Matbaacılık Faaliyetleri

Mirza Mehdi, yukarıda yer verdiğimiz biyografisine göre yaklaşık olarak 1863 yılında İstanbul'a gelmiştir. Bu göçün nedenine dair açık bir ifadeye rastlayamamak da 19. yüzyılın ikinci yarısında pek çok Tebrizlinin göçünde belirleyici olduğu bilinen ekonomik nedenlerin baskın geldiği tahmin edilebilir. İstanbul'daki hemşerilerinden kayda değer

¹⁷ Örnek olarak bkz. *Ahter*, XXI/1, 6 Muharrem 1312 (10 Temmuz 1894).

¹⁸ Tayin yazısı için bkz. BOA, İ. HUS 76/77 (1 Rebiülahir 1317); BEO 1353/101427 (2 Rebiülahir 1317). Ayrıca bkz. MF. MKT 470/30 (29 Cemaziyevvel 1317); MF. MKT 474/70 (23 Cemaziyelahir 1317).

¹⁹ BOA, MF. MKT 479/56 (15 Şaban 1317).

²⁰ BOA, DH. MKT 1430/3 (15 Şevval 1304).

²¹ BOA, Y. PRK. EŞA 51/92 (30 Zilhicce 1325).

²² *Sâname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1319, 374; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1320, 388-389.

bir kısmının yaptığı gibi kağıtçılık ve matbaacılık mesleğine yönelmiştir.²³ Meslekteki ilk yıllarının ayrıntılarına vakıf olmasak da *Ahter* çevresinde hem yayıncılık hem de matbaacılık konusunda tecrübe kazandığı anlaşılmaktadır. Kendi adına bu meslekteki faaliyetlerine dair tespit edilen ilk kayıt, *Cihan* ismiyle haftalık Farsça bir gazete neşretmek üzere ruhsat başvurusunda bulunduğu 20 Teşrinievvel 1308 (1 Kasım 1892) tarihli dilekçesidir. Bu başvuru neticesinde istediği ruhsatı alarak *Cihan* matbaasını kurmuştur. Başvuru dilekçesinde hilafet merkezi olarak İstanbul'da neşredilecek Farsça bir gazetenin gerekliliğine ve önemine vurgu yapan ifadeleri dikkat çekmektedir. Bu minvalde çeşitli dillerde birçok gazete neşredilirken Farsça esaslı bir gazete olmadığını iddia etmesi ve Farsça konuşan Müslümanların hilafet merkeziyle irtibatını sağlamlaştırmak amacıyla Osmanlı devletine hizmet için bu işe giriştiğini dile getirmesi, son sayısı Ağustos 1896'da yayınlanacak olan *Ahter* gazetesinin neşrinin siyasi ve ekonomik sebeplerle mütemediyen kesintiye uğradığı bir dönemden geçildiği düşünüldüğünde anlaşılabilir hale gelmektedir.²⁴ Bu dilekçe hakkındaki iç yazışmalarda, çıkarılacak gazeteden beklentinin ifadesi de hayli ilginçtir. O zamana kadar İstanbul'da neşredilen Farsça gazetelerin durumu göz önünde bulundurulduğunda ciddi bir hizmet vereceği pek beklenmese de en azından Osmanlı Devleti'ne sadakatle hizmet edeceğini beyan ettiği için ruhsat talebinin onaylanması yönünde karar verilmiştir.²⁵ Devletin bu tepkisi de yine büyük oranda *Ahter* gazetesi dolayısıyla yaşanan sıkıntılara matuf olmalıdır.²⁶

1892 yılının sonlarında kurulan *Cihan* matbaasının yeri, ne türden faaliyetler yürüttüğü ve akıbeti hakkında bilgi sahibi değiliz. Şimdiye kadar *Cihan* ismiyle İstanbul'da neşredilmiş Farsça bir gazetenin kaydına da rastlanmamıştır. Dolayısıyla her ne kadar gazete neşri için matbaa ruhsatı almış olsa da gazete dışında yasa dışı bir şekilde kitap basımıyla meşgul olduğu düşünülmektedir. Zira Matbuat Nizamnamesi'nin 6. maddesine göre bir kişi gazete neşri için ruhsat aldığında, sadece gazetenin basımına hasretmek şartıyla ve başka bir ruhsat almaya gerek kalmadan matbaa kurabilir. Bu matbaada gazete dışında bir şey basmak istediğinde ise yeni bir ruhsat alması gerekir.²⁷ Dolayısıyla yeni bir matbaa ruhsatı alana kadar ruhsatsız ve kaçak baskılar yapıldığı için bu durumu basılan eserlerden takip etmek mümkün değildir. Bununla birlikte 1896 yılının sonlarında Valide Han'daki matbaası için ruhsat talebinde bulunması ve sonrasındaki faaliyetleri bu savı desteklemektedir. O dönemde *Ahter* gazetesi baş muharrirliği yapan Muhammed Mehdi Efendi, Valide Han'da 26 numaralı odada kurduğu

23 Kurtuluş, "1906-1911 İnan Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi", 183. İnan'ın İstanbul'daki sefaretinde görev yaptığı yılları ve buradaki İranlı topluluğu anlatan Han Melik Sasani'nin ifadesine göre İranlı tüccarların içinde ağırlıklı olarak halıcılardan sonra kitap satıcıları ve kâğıt imalatçıları gelir. Bunlar, sayıları ve sahip oldukları servet açısından muteber tüccarlar olarak kabul görmüşlerdir. Bkz. Melik Sasani, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, çev. Hakkı Uygur (İstanbul: Klasik Yayınları, 2006), 75. Bir matbaacı ve yayıncı olarak hatırı sayılır bir üne kavuşan Acem Hacı Hüseyin Efendi'nin İstanbul'a geldiğinde ilk olarak bir kâğıt tüccarının yanında işe başlaması da Acem matbaacıların benzer süreçlerden geçtiklerini göstermektedir. Bkz. Diğuroğlu, *Dersaadet'te Bir Acem*, 14. Osmanlı başkentinde kâğıt ticaretiyle uğraşan İranlılar hakkında bkz. Diğuroğlu, "Tebriz-İstanbul Ticaretinin Dersaadet'teki Yansımaları", 197-198.

24 Belge için bkz. BOA, BEO 126/9392 (1 Cemaziyelahir 1310).

25 BOA, DH. MDK 221/18 (15 Cemaziyelahir 1310). *Cihan* gazete ve matbaasına dair resmi yazışmalar için ayrıca bkz. BOA, DH. MDK 220/198 (16 Rebiülahir 1310); DH. MKT 2020/63 (24 Rebiülahir 1310); DH. MKT 2031/78 (27 Cemaziyelahir 1310).

26 *Ahter* gazetesinin yayın sürecinin ayrıntıları için bkz. Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", 192-198.

27 21 Cemaziyelahir 1312/20 Aralık 1894 tarihli nizamnamenin ilgili maddesi için bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1316, 171-172.

matbaa için ruhsat istidasında bulunmuştur.²⁸ Ancak 1896 yılının sonlarında ve 1897 yılının başlarında düzenlenmiş bazı teftiş raporlarına göre başvurusunun sonucunu beklemeden ruhsatsız olarak matbaayı çalıştırdığı anlaşılmaktadır. Belgelerde Valide Han'da izinsiz açtığı ve ruhsatsız kitap bastığı bu matbaanın adı zikredilmediği için söz konusu edilenin Cihan matbaası mı yoksa daha sonra kurduğu Hurşid matbaası mı olduğu açık değildir.²⁹ Ancak bu teftişlerden birinde ruhsatsız basıldığı tespit edildiği için el konulan eserlerden biri olan *Manzume-i Muzafferiyet-i Osmaniye* isimli risalenin üzerinde 1313/1896 yılında Hurşid matbaasında basıldığı kaydı bulunmaktadır.³⁰ Dolayısıyla ruhsat istidasında bulunulan matbaanın Cihan değil Hurşid matbaası olduğu anlaşılmaktadır.

Haziran 1897 tarihinde bu defa *Hurşid* ismiyle Farsça haftalık bir gazete çıkarmak üzere matbaa ruhsatı almak için girişimde bulunmuştur.³¹ Ancak han içlerindeki matbaaların denetlenmesinde yaşanan zorluklar nedeniyle matbaasını han haricinde bir yere taşımadıkça ruhsat verilmeyeceği kendisine bildirilmiştir. Bunun üzerine gazete neşriyle ilgili ikinci bir istida veren Mehdi Efendi, matbaasını han dışına taşıyana kadar gazeteyi Babıali karşısındaki Cemal Efendi matbaasında bastıracağını belirtmiştir.³² Ayrıca kısa bir süre içerisinde matbaasını Mahmut Paşa'daki Sıvacıyan Han bitişiğindeki bir dükkana taşıyan Muhammed Mehdi, hem matbaa hem de gazete neşri için ruhsat talebini yinelemiş ve yapılan tahkikat neticesinde ruhsat verilmiştir.³³ 1316/1898 tarihli *Maarif Nezaret-i Salnamesi*'nin verdiği bilgilere göre ilgili tarihte Mahmud Paşa civarında Dâye Hatun mahallesinde bulunan Hurşid matbaası, hurufat ve litografya baskıyla Türkçe, Almanca, Fransızca yayın yapmak üzere 1314 (1896) yılında kurulmuştur ve imtiyaz sahibi Mehdi Efendi'dir.³⁴ 1317, 1318, 1319 yıllarının salnamelerinde de tekrarlanan aynı ifadeler, 1321 yılında yer almamaktadır.³⁵ 1320 yılı salnamesi elimizde olmadığı için matbaanın faaliyetlerinin sona ermesini salnamelerden değil aşağıda değerlendireceğimiz arşiv belgelerinden takip edebilmekteyiz.

Muhammed Mehdi, Hurşid matbaasını 1898 Eylül'ünde Filibe'ye taşıma girişiminde bulunmuş ancak nizamnameye göre bu yasak olduğu için izin verilmemiştir ve herhangi bir kaçak olmaması için de zaptiyeye haber gönderilmiştir.³⁶ Bu ilk denemesinde

28 BOA, DH. MDK 228/38 (22 Cemaziyelahir 1314).

29 BOA, DH. MDK 228/113 (7 Şaban 1314); MF. MKT 361/7 (12 Safer 1315); DH. MDK 229/169 (19 Safer 1315).

30 *Manzume-i Muzafferiyet-i Osmaniye yahud Muharebeye Giden Osmanlı Kahramanlarının Şan ve Muzafferiyeti*, İstanbul, Hurşid Matbaası, 1313/1896. Kitap kapağında "Maarif Nezaret-i Celilesi'nin ruhsatıyla tab' olunmuştur" ibaresi yer almakla birlikte ruhsatsız basıldığı için el konulduğuna dair belgeler, bu beyanın gerçeği yansıtmadığını göstermektedir. Bkz. BOA, MF. MKT 361/7 (12 Safer 1315); DH. MDK 229/169 (19 Safer 1315).

31 BOA, DH. MDK 229/134 (27 Muharrem 1315). Belgedeki atfa göre Mehdi Efendi'nin *Hurşid* gazetesini çıkarmak için verdiği istida 20 Haziran 1897 tarihidir. Ayrıca bkz. BOA, Y. PRK. EŞA 28/89 (5 Şevval 1315).

32 BOA, DH. MDK 229/134 (27 Muharrem 1315).

33 BOA, DH. MDK 229/174 (23 Safer 1315); DH MDK 229/176 (23 Safer 1315).

34 *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1316, 758-759.

35 Bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1317, 852-853; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1318, 924-925; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1319, 262-263. 1321 tarihli salnamedeki matbaalar listesinde Hurşid matbaasına rastlamadık. Bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1321, 266-270.

36 BOA, DH. MDK 233/77 (24 Cemaziyelevvel 1316); DH. MKT 2133/51 (28 Cemaziyelahir 1316).

müsaade alamayınca ve üstelik matbaanın naklinin yasak olduğu bildirilince yayıncılık faaliyetlerini Filibe'ye taşımamın başka bir yolunu aradığı ve Filibe'de neşredilecek Farsça bir gazete için uğraştığı anlaşılmaktadır. Önce Filibe'de Türkçe ve Farsça iki dilli bir gazete çıkarmak üzere Babiali Caddesi'ndeki Şems Kütüphanesi kiracısı Hüseyin Efendi ve Filibe'de neşredilen *Gayret* gazetesinden bir muharrirle ortak hareket etmiş ancak bu girişimleri resmi makamları rahatsız etmiş ve devletin takibatına neden olmuştur.³⁷ Bu amaçla İstanbul'dan tedarik ettikleri hurufatı Nemçe (Avusturya) postasıyla Filibe'ye göndermeye çalıştıkları kayıtlara geçmiştir.³⁸ Bulgaristan'daki yetkililerle yazışmalar ve muhaberat raporlarına göre Muhammed Mehdi'nin Filibe'de çıkaracağı gazetenin adı *Hurşid* veya *Afitab* olacaktır.³⁹ Muhammed Mehdi bu amaçla 1899 yılının ortalarında Filibe'ye bir yolculuk da yapmıştır. Ancak "intişarı menafi-i saltanat-ı seniyyeye muğayir olacağı muhakkak bulunan mezkur gazetenin" neşredilmemesi için alınan tedbirler nedeniyle bu girişimi de sonuçsuz kalmıştır.⁴⁰ Filibe'nin neden tercih edildiğine dair herhangi bir kayda rastlamadık ancak bu şehrin, söz konusu dönemde matbuat faaliyetlerinin hacmiyle dikkat çekmesi ve bazı muhalif yayın odaklarına ev sahipliği yapmasının yanı sıra İstanbul'a yakınlığıyla hem basımda hem de dağıtımda önemli avantajlar sunduğu dikkate alınmalıdır.

Mirza Mehdi'nin bu girişiminden yıllar sonra Filibe'de faaliyet gösteren bir *Hurşid* Matbaası bulunmaktadır. Matbaanın sahibi olarak kayıtlara geçen Mehmed Şükrü Bey, çeşitli kitapların yanı sıra *Hurşid* isimli Türkçe bir gazete de neşretmiştir (1912-1913).⁴¹ Bu matbaada basılan *Milleti İkaz ve İhya yolunda Âlem-i İnsaniyete Hizmet Yahud Acı Acı Figanların Verdiği Dersler* isimli bir kitabın künye sayfasında yazar adı olarak "Hurşid Gazetesi Sahib ve Sermuharriri Erzurumlu Emirzâde Mehmed Şükrü" yazılmıştır. Bu ibare Mirza Mehdi'nin Filibe'deki *Hurşid* Matbaası ve gazetesıyla herhangi bir irtibatı olmadığını göstermektedir.⁴² Ayrıca bu dönemde "Hurşid" kelimesinin matbaalar için revaçta bir isim olduğu farklı coğrafyalarda kullanılmasından da anlaşılmaktadır. İstanbul ve Filibe dışında bir başka örnek 1899 yılında Kaşgar'da kurulan *Hurşid* matbaasıdır.⁴³

Muhammed Mehdi, matbaasını taşımak amacıyla bir diğer girişiminde, Sıvacıyan Han bitişiğindeki dükkandan yine o civardaki Duyun-ı Umumiye'nin alt kapısı karşısında kiraladığı numaratsız mahalle nakletmek istemiştir. Mahallin uygun olup olmadığının

37 BOA, DH. MKT 2186/27 (25 Zilkade 1316). 1895-1903 yılları arasında neşredilen ve İstanbul'la yakın irtibatları olduğu anlaşılan *Gayret* gazetesini hakkında bkz. Pars Tuğlacı, *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1984), 226.

38 BOA, DH. MKT 2195/46 (20 Zilhicce 1316).

39 BOA, HR.SFR.04 530/9 (27 Haziran 1899)

40 BOA, HR.SFR.04 530/9 (27 Haziran 1899); HR.SFR.04 530/40 (7 Temmuz 1899).

41 Tuğlacı, *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, 227, 229, 342.

42 Bkz. Emirzâde Mehmed Şükrü, *Milleti İkaz ve İhya yolunda Âlem-i İnsaniyete Hizmet Yahud Acı Acı Figanların Verdiği Dersler* (Filibe: Hurşid Matbaası, 1913). Bu matbaada basılan diğer bazı kitaplar şöyle sıralanabilir: Emirzâde Mehmed Şükrü, *Yadigârname* (1913); Mehmed İrfan, *Kız mı Çiçek mi yahut Mini Nadire* (1328/1910); M. Mahir, *Bir Türk Kızı yahut Refia* (1328/1910); *Türkçe- Bulgarca Muhtasar Lügat* (1329/1911). Bkz. Nimetullah Hafız, "Bulgaristan'da Yayımlanan Türkçe Kitaplar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (1987): 316, 317. Mehmed İrfan'ın *Kız mı Çiçek mi* başlıklı eserini hatalı bir şekilde İstanbul'daki Hurşid matbaasında basılmış olarak kaydeden bir çalışma için bkz. Nesime Ceyhan, *II. Meşrutiyet Dönemi Türk Hikâyesi (1908-1918)* (İstanbul: Selis Kitaplar, 2009), 315.

43 Sultan Mahmut Kaşgarlı, "Uygur Türk Edebiyatının Târihi Gelişimi", *Türk Dünyası Araştırmaları* 68 (1990): 52.

kontrolü istenmiş ancak bu soruşturmanın nasıl neticelendiği belgelere yansımamıştır.⁴⁴ Ancak kitap kapaklarında görülen "Duyun-ı Umumiye karşısında 12 numaralı Hurşid matbaasında tab' olunmuştur" ibaresi taşınmanın gerçekleştiğini göstermektedir.⁴⁵ Sonraki belgelerde matbaanın yeri Çağaloğlu olarak zikredilirken Valide Han'daki oda, kitap deposu olarak kullanılmaya devam etmiş ve her iki dükkan da zaman zaman teftiş ve baskınlara sahne olmuştur.⁴⁶

Mehdi Efendi'nin, Ağustos 1899 tarihinde Encümen-i Teftiş ve Muayene azalığı görevine tayin edilmesinin⁴⁷ ardından Hurşid matbaasındaki işleri kendisi adına yürütmek üzere bir müdür istihdam ettiği anlaşılmaktadır. Zira 1901-1902 yıllarında matbaa adına yapılan çeşitli kitap ruhsatı başvurularında "Hurşid matbaası müdürü" olarak Muhammed Ali isimli bir şahsın imzası bulunmaktadır.⁴⁸ Ancak bu tedbirin matbaanın akıbetini değiştirmedeği ve devlet eliyle kapatılmasını engellemeyeceği görülmektedir. Muhammed Mehdi, tıpkı Ahter matbaasının sahibi Muhammed Tahir gibi Encümen-i Teftiş ve Muayene azası olarak memuriyetinin matbaacılık yapmasına engel olduğu gerekçesiyle bu işten el çekirilmiştir ve Hurşid Matbaası, Maarif Nezareti tarafından 1902 yılının yaz aylarında kapatılmıştır. Hem memuriyet verilmesinin hem de bu bahane edilerek matbaasının kapatılmasının, aslında devletin rahatsızlık duyduğu matbuat faaliyetlerini engellemek amacıyla başvurduğu bir çare olduğunu akla getirmektedir. Muhammed Mehdi'nin, bu durumdan pek memnun olmadığı, matbaası kapatıldıktan sonra mesleğini sürdürmenin çeşitli yollarını aramasından da anlaşılmaktadır. Ancak Muhammed Mehdi'nin kapatılan matbaasındaki alet edevatı gizlice Valide Han'daki deposuna taşıma planı Maarif Nezareti'nin haber almasıyla engellenmiştir.⁴⁹ Muhammed Mehdi, bu defa kapatılan matbaasındaki aletlerinin İskenderiye'ye nakledilmesine izin verilmesi için İran Sefareti aracılığıyla talepte bulunmuş ancak buna da müsaade edilmemiştir.⁵⁰ Bu girişiminin de ayrıntılarına vakıf değiliz ancak Muhammed Mehdi'nin bu düşüncesi; daha önceki Mısır yolculuğu, Mısır'ın canlı matbuat hayatı, tıpkı İstanbul gibi İran tebaasından matbaacı ve kitapçıların önemli merkezlerinden biri olduğu göz önünde bulundurulduğunda makul bir çözüm arayışı olarak değerlendirilebilir.

Sonuçta Muhammed Mehdi'nin kapatılan Hurşid matbaasının alet edevatının, Matbaa-i Amire'de kullanılmak üzere nezaret tarafından satın alınması kararına varılmış ancak bu süreç de pek kolay olmamıştır. Muhammed Mehdi, yine Sefaret aracılığıyla verdiği 14 Kanunisani 1318 (27 Ocak 1903) tarihli bir dilekçede yaklaşık altı aydır Maarif Vekaleti'nin kapattığı matbaasındaki alet edevatın satın alınmasını beklediğini ve her geçen gün zarar ettiğini belirterek ya satışın bir an evvel gerçekleşmesini ya da kendisine matbaasını açıp çalıştırması için müsaade edilmesini talep etmektedir.⁵¹ Nihaye-

44 BOA, DH. MKT 2375/71 (21 Rebiülahir 1318), DH. MDK 238/3 (2 Rebiülevvel 1318).

45 Bu ibarenin yer aldığı örnek bir kitap kapağı için bkz. R.4.

46 BOA, MF. TTD 40/69 (24 Cemaziyevvel 1315); DH. MDK 153/14 (2 Cemaziyelahir 1327).

47 Tayin yazısı için bkz. BOA, İ.HUS 76/77 (1 Rebiülahir 1317); BEO 1353/101427 (2 Rebiülahir 1317). Ayrıca bkz. BOA, MF. MKT 470/30 (29 Cemaziyevvel 1317); MF. MKT 474/70 (23 Cemaziyelahir 1317).

48 Örnek olarak bkz. BOA, MF. MKT 585/11 (26 Cemaziyelahir 1319); MF. MKT 592/27 (20 Şaban 1319); MF. MKT 618/55 (22 Zilhicce 1319).

49 BOA, MF. MKT 652/44 (9 Cemaziyevvel 1320)

50 BOA, BEO 1992/149383 (7 Zilkade 1320).

51 BOA, İ. MF 9/14 (30 Rebiülevvel 1321). Ayrıca bkz. BOA, BEO 2041/153060 (13 Muharrem 1321); MF. MKT 753/97 (30 Ramazan 1321).

tinde 54.387 kuruş kıymet takdiriyle satış gerçekleşmiş ancak parasını tahsil etmesi de hayli uzun sürmüştür.⁵² Bununla birlikte 1904 tarihli bir belge, Muhammed Mehdi'nin matbaası kapandıktan sonra da yayıncılık yapmaya devam ettiğini düşündürmektedir. Söz konusu belgede, Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'nin (ö. 1692) fetva mecmuası; *Fetâvâ-yı Ali Efendi* adlı eserin tekrar basımı için izin istediği ve Meşihat'te yapılan inceleme neticesinde ruhsat verildiği belirtilmektedir.⁵³ Dönemin yaygın uygulamalarından birini takip ederek aldığı ruhsatla herhangi bir matbaada bu eseri bastırması ve ilişki ağları üzerinden piyasaya sürmüş olması kuvvetle muhtemeldir.⁵⁴

R.1 *Fetâvâ-yı Ali Efendi* adlı eserin tekrar basımı için ruhsat başvurusu, "Teftiş ve Muayene Azası" imzalı ve "Muhammed Mehdi" mühürlü. BOA, MF. MKT 779/60 (29 Safer 1322)

52 Matbaa aletlerinin satış bedelinin Muhammed Mehdi'ye ödenmesi hakkında bkz. BOA, BEO 2204/165288 (5 Şaban 1321); Y. MTV 254/41 (08 Şevval 1321); BEO 2246/168393 (16 Şaban 1321); BEO 2358/176781 (13 Rebiülahir 1322).

53 BOA, MF. MKT 779/60 (29 Safer 1322). "Teftiş ve Muayene Azası Muhammed Mehdi" imzalı ve mühürlü ruhsat başvuru belgesinin görseli için bkz. R.1.

54 Matbaacıların ve kitapçıların, klasik dini eserlerin basımında bir aktör olarak üstlendikleri rol hakkında bkz. Filiz Dıñoğlu, *Osmanlı'da Dinî Matbuat: Sultan Abdülhamit ve II. Meşrutiyet Devrinde Kurumlar Aktörler Denetim ve Sansür Politikaları* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2022), 216-250.

Hurşid Matbaasının Yayınları

Hurşid matbaası, aynı isimli bir gazete neşri amacıyla kurulmuş olmasına rağmen, İstanbul'da Hurşid isimli Farsça bir gazete çıktığına dair herhangi bir kayda rastlayamadık.⁵⁵ Dolayısıyla gazete neşretme talebinin, İranlı matbaacıların çoğunlukla başvurduğu bir yöntem olarak, matbaa ruhsatı almayı kolaylaştıran bir gerekçe şeklinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Muhammed Mehdi'nin kendisi de daha önce aynı usulle Cihan matbaasını kurmuş ancak neşretmeyi vadettiği aynı isimli gazeteyi yayınlamamıştır. Dolayısıyla Hurşid matbaasının yayınlarını, basılan kitapların kendisinden veya kataloglara girmiş olanlar üzerinden tespit etmeye çalıştığımızda şimdilik 19 kitaplık şöyle bir liste oluşturabildik:

1. Abdurrahîm Tâlibof, *Sefîne-i Talibî ya Kitâb-ı Ahmed*, 2 Cilt, 1312/1894 (Farsça)
2. *Manzume-i Muzafferiyet-i Osmanî yahud Muharebeye Giden Osmanlı Kahramanlarının Şan ve Muzafferiyeti*, 1313/1896
3. Fuzûlî, *Beng ü Bâde*, 1315/1897
4. Fuzûlî, *Dîvân-ı Fuzûlî*, 1315/1897
5. Mehmed Esad İmamzâde, *Dürr-i Yekta Şerhi*, 1315/1897
6. İbrahim el-Halebî, *Mülteka'l-Ebhur*, 1315/1897 (Arapça)
7. Seyyid Abdülzâde Tâhir, *Menâzırı'l-Âsâr* (Kısm-ı evvel), 1315/1897⁵⁶
8. Mehmed Necib, *Peri-i Melahat*, (Edebi Küçük Hikâyelerden), 1315/1897⁵⁷
9. Dersaadet Kütüphanesi sahibi Ares (Almanca'dan tercüme), *Sabıkalı ve zeyli Amerika'da Bir Cevelan*, 1318/1900⁵⁸
10. Paçacızâde Ahmed Şakir, *Esmâü'l-Aile*, İstanbul 1318/1900⁵⁹
11. Nusret Ali Han ed-Dihlevî, *Çin Maçın*, 1318/1900⁶⁰
12. Muslihuddin Mustafa Ahterî, *Ahterî-i Kebir*, 2 Cilt, 1318/1901 (Arapça-Türkçe Sözlük)
13. Hafız Nuri, *Mir'ât-ı (Menâkıb-ı) Seyyid Ahmed er-Rufâî*, 1319/1901⁶¹
14. Haşim Nazmi, *Harekât-ı Kevniyye yahud Tahavvülât-ı Arziyye*, 1318/1901.
15. İsmail Gelenbevi, *Hâşiye-i Gelenbevi ale'l-Celâl* (Hamşinde *Hâşiye-i Mercan ve Halhalî*), 2 Cilt, 1318/1901 (Arapça)
16. Hüseyin b. Ahmed Zeynizâde, *Mu'ribü'l-Avamil*, 1318/1901 (Arapça)

55 Orhan Koloğlu da aynı tespiti yapmıştır. bkz. Orhan Koloğlu, "Un Journal Persan d'Istanbul: Akhtar", *Les Iraniens d'Istanbul*, yay. haz. Thierry Zarcone ve F. Zarinebağ-Shahr (Istanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993), 139. Browne, Hurşid ismiyle yayınlanan iki gazeteye yer verse de bunlardan biri Tahran'da, diğeri de Meşhed'de neşredilmiştir ve Muhammed Mehdi'yle alakaları yoktur. Bkz. Edward Granville Browne, *The Press and Poetry of Modern Persia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1914), 81-82.

56 Kitabın kapağındaki kayıt: "Maarif Nezaret-i Celilesi'nin 12 Cemaziyelahir sene 315 ve 5 Teşrinisani sene 313 tarihli ve 533 numaralı ruhsatnamesiyle Hurşid matbaası'nda tab' ve temsil olunmuştur." Bununla birlikte dış kapakta basım tarihi 1317'dir.

57 Kitabın kapağında "Nezaret-i Celile-i Maarif'in 397 numaralı ruhsatnamesiyle tab' olunmuştur." kaydı yer almaktadır.

58 Kitabın kapağındaki kayıt: "Maarif Nezaret-i Celilesi'nin 1 Şaban sene 317 ve 22 Teşrinisani sene 315 tarihli ve 552 numaralı ruhsatnamesiyle tab' olunmuştur. Eser iki sütun olarak basılmıştır. Eserin *Amerika'da bir cevelan* adlı bir zeyli vardır."

59 Kitabın kapağındaki kayıt: "Maarif Nezaret-i Celilesi'nin 274 numaralı ve fi 16 Cemaziyelahir sene 318 ve fi 28 Eylül sene 316 tarihli ruhsatnamesiyle tab' olunmuştur."

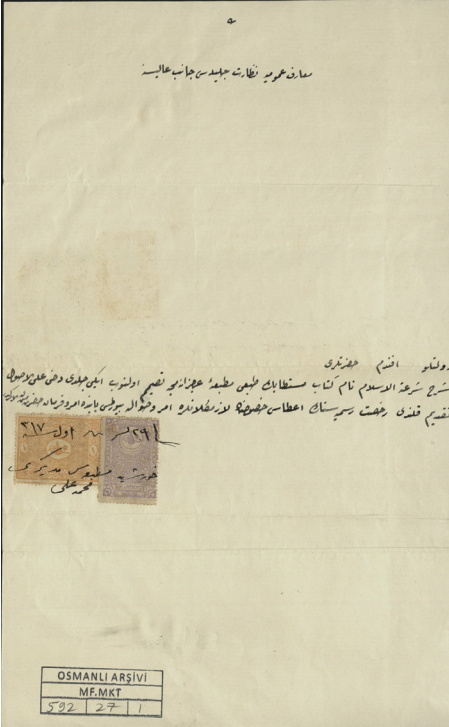
60 Kitabın kapağındaki kayıt: "Maarif Nezaret-i Celilesi'nin fi 9 Teşrinisani 316 tarih ve 352 numaralı ruhsat-ı resmiesini haizdir."

61 Kitabın kapağındaki kayıt: "Maarif Nezaret-i Celilesi'nin 29 Mayıs sene 317 tarih ve 146 numaralı ruhsatnamesiyle tab' olunmuştur."

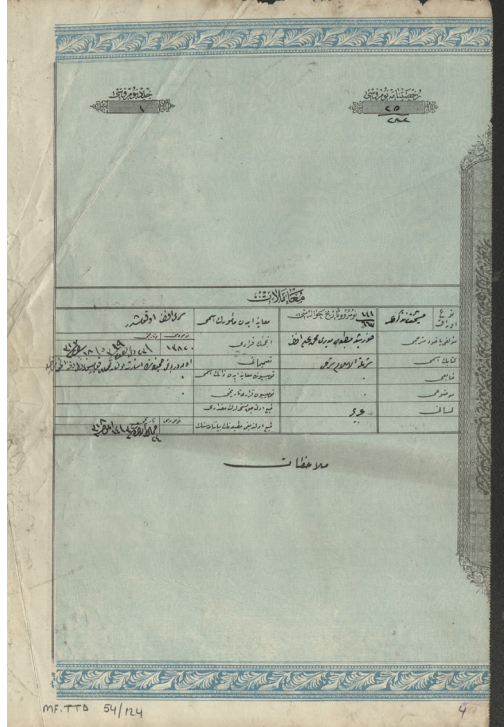
17. Mustafa b. İbrahim, *Tuhfetü'l-İhvân*, 1318/1901 (Arapça)

18. Misak [Balamutoğlu], *Zevk-i Dil*, 1900-1901

19. Muharrem Efendi, *Hâşiye-i Muharrem*, 2 Cilt, 1318/1901⁶² (Arapça); tekrar basımı 1320

R.2 Şerhu Şir'atü'l-İslâm adlı eserin basımı için ruhsat başvurusu, "Hurşid Matbaası müdürü Muhammed Ali" imzalı. BOA, MF. MKT 592/27 (20 Şaban 1319).

R.3 Şerhu Şir'atü'l-İslâm adlı eserin basımı için verilen ruhsatname. BOA, MF. TTD 54/124 (24 Cemaziyelahir 1320).

Basıldıkları tespit edilen bu kitapların yanı sıra basımı için ruhsat verildiğini belgelerden tespit ettiğimiz ancak basılıp basılmadığından emin olamadığımız kitaplar da vardır. Örneğin Arapça *Şir'atü'l-İslâm* şerhini basmak üzere matbaa müdürü sıfatıyla Muhammed Ali Efendi tarafından yapılan ruhsat başvurusu, "on dördüncü sayfada işaret edilen yeri nazar-ı dikkate alınmak kaydıyla" tashih talep edilerek ruhsat verilmiştir.⁶³ Muhammed b. Ebû Bekir İmâmzâde (ö.1177) tarafından kaleme alınan ve Hanefî geleneğin önemli ilmihal ve ahlak kitaplarından biri haline gelen *Şir'atü'l-İslâm*, Osmanlı alimlerinin ilgisine mazhar olmuş ve birçok şerhi ve tercümesi yapılmıştır. Şerhleri içerisinde Seyyid Alizâde diye tanınan Ya'kub b. Seyyid Ali er-Rûmî el-Bursevî'nin kaleme aldığı *Mefâtihu'l-Cinân ve Mesâbihu'l-Cenân* (*Şerhu Şir'atü'l-İslâm*) başlıklı eserin İstanbul'da birçok defa basıldığı bilinmektedir.⁶⁴ Dolayısıyla basımı için başvuru şer-

62 Kitabın kapağındaki kayıt: "Maarif Nezaret-i Celilesi'nin 295 numaralı ve fi 29 Cemaziyelahir sene 318 ve fi 11 Teşrinievvel 316 tarihli ruhsatnamesini haizdir."

63 Ruhsat talebi: BOA, MF. MKT 592/27 (20 Şaban 1319); tashih kaydı ve ruhsat: BOA, MF. TTD 54/124 (24 Cemaziyelahir 1320).

64 Recep Cici, "İmâmzâde, Muhammed b. Ebû Bekir", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2000), 22:210-211.

hin bu olduğunu varsaymak mümkündür. Ancak Hurşid matbaası tarafından gerekli tashihin yapıp basıldığını teyit edecek bir bilgiye şimdilik sahip değiliz.

Bir başka ruhsat talebinde bu defa yine klasik dini eserlerden iki kitap için başvurulduğu görülmektedir.⁶⁵ Bunlardan ilki, Hopalı Osman Efendi'nin (ö.1825) kaleme aldığı, dönemin çok rağbet gören *Dürretü'n-Nâsihîn* isimli vaaz kitabıdır.⁶⁶ İkincisi ise İbrahim b. Muhammed el-Halebî'nin (ö.1549) Hanefi fıkhına dair meşhur eseri *Mülteka'l-Ebhur'dur*.⁶⁷ Yukarıda verilen listede görüldüğü üzere bu iki eserden *Mülteka'l-Ebhur* daha önce 1897 yılında Hurşid matbaasında basılmıştır. Ancak şimdiye kadar ne *Mülteka'l-Ebhur*'un baskı tekrarına ne de *Dürretü'n-Nâsihîn*'in basımına dair bir kayda rastlanmıştır.

Sıraladığımız bu dini eserlerin basımıyla ilgili taleplerin hepsi, nizamname gereği muhtevalarının incelenmesi için öncelikle Meşihat bünyesindeki tetkik heyetine gönderilmiştir.⁶⁸ Oradan gelen rapora göre ruhsat verilir verilmeyeceğine karar verilmiştir. Örneğin yukarıda yayınlanan eserler listesinde zikredilen *Hâşiye-i Gelenbevî*'nin basımı için yapılan ruhsat başvurusuna⁶⁹ cevaben, inceleme neticesinde bazı bölümlerinin sakıncalı olduğu bildirilmiş ve ancak bu bölümler çıkarıldıktan sonra basım ruhsatı verilmiştir.⁷⁰

Yayınlanan eserlerin tespitinde ruhsat başvuru belgelerinin yanı sıra matbaanın hurufat ihtiyacına dair taleplerin de dikkate alınması önem arz eder. Zira bu taleplerde o esnada matbaada hangi eserin veya eserlerin basıldığına dair bilgilere rastlamak mümkündür. Örneğin Muhammed Mehdi, *Muharrem* ve *Ahterî-i Kebir* isimli eserlerin basımı için daha önce satın alınan hurufatın yeterli gelmemesi üzerine kendisine 100 kıyye 12 punto ve 100 kıyye 16 punto hurufat satılması için talepte bulunmuş ve bu talebi uygun bulunarak istediği hurufatın satılmasına ruhsat verilmiştir.⁷¹ Burada zikredilen *Ahterî-i Kebir*'i, Hurşid matbaasında basılan eserler listesinde 1901 tarihli olarak zikretmiştik ancak *Muharrem*'in listeye dahil olması bu belge sayesinde. Müellifinin adıyla meşhur olan bu medrese ders kitabı, Zileli Muharrem Efendi (ö.1601'den sonra) tarafından Molla Câmî'nin (ö.1492) nahivle ilgili *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye* adlı şerhine bir haşiyedir.⁷² Ders kitabı olması hasebiyle çeşitli matbaalar tarafından çokça basılan bu eserin, Hurşid matbaasında da basıldığını bu belge sayesinde fark ettik ve daha sonra basılmış bazı nüshalarına da erişebildik. Nüshalardan birinin iç kapak sayfasında yer alan Sela-

65 BOA, MF. MKT 618/55 (22 Zilhicce 1319).

66 Süleyman Uludağ, "Dürretü'n-nâsihîn", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1994), 10:32-33.

67 Eser hakkında bkz. Şükrü Selim Has, "Mülteka'l-ebhur", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV, 2020), 31:548-551.

68 Dini yayınların denetimine dair bütün süreçlerin kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz. Dıġıroġlu, *Osmanlı'da Dinî Matbuat*, 62-88, 317-326.

69 Bkz. BOA, MF. MKT 585/11 (26 Cemaziyelahir 1319).

70 Söz konusu kitabın tedavülünün engellenmemesi yönünde bir talimat için bkz. BOA, MF. MKT 656/1 (21 Cemaziyelahir 1320); MF. MKT 671/40 (25 Recep 1320).

71 BOA, DH. MDK 237/161 (6 Safer 1318); DH. MDK 238/79 (2 Cemaziyelahir 1318), DH. MDK 2402/99 (20 Cemaziyelahir 1318). Hangi eserlerin basımı için gerektiği zikredilmeyen daha sonraki benzer bir talep, İranlı matbaacılara hurufat verilmesi yasaklandığı için reddedilmiştir. Bkz. BOA, DH. MDK 244/82 (10 Muharrem 1320), DH. MKT 493/55 (24 Muharrem 1320).

72 Bkz. M. Rahmi Telkenaroglu, "Zileli Muharrem Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV, 2019), EK-2: 693-694.

R.4 Hurşid matbaasında basılan *Muharrem* isimli eserin ikinci cildinin iç kapak sayfası, "Kitapçı Hasan Vasıf Selanik'de Kâtilbler sokağı 33/ Hassan Vassif Libraire Selanique 33" yazılı mühürle.

ricatının muzır olmadığı anlaşılacak satışında bir sakınca görülmemiş ancak nizamnameye uymayan Hurşid matbaasının sahibi uyarılmıştır.⁷³

Bu raporla birlikte Hurşid matbaasında çeşitli kitapçılar için eser basıldığı da kayıtlara geçmiştir. Hurşid matbaasının Valide Han'daki deposunda gerçekleştirilen bir başka teftişte ele geçirilen iki sandık içerisinde "muzır ve memnu (sakıncalı ve yasaklı)" neşriyat kapsamındaki *Yenâbi'ü'l-Mevedde* ile *Tercüme-i Telemak* nüshaları bulunmuştur.⁷⁴ Eyüp Nişancası'ndaki Şeyh Murad Buharî Dergahı şeyhi Süleyman Belhî (ö.1877) tarafından Arapça kaleme alınan ve daha önce Ahter matbaasında basılan bu eser, Ehlibeyte muhabbeti konu almaktadır ve içeriğindeki uydurma hadisler ve batıl sözler dolayısıyla yasaklanmıştır.⁷⁵ Yusuf Kamil Paşa'nın (ö.1876) Fénelon'dan çevirdiği *Terceme-i Telemak* ise neşredildiği andan itibaren Ahter de dahil olmak üzere çeşitli matbaalarda basılmıştır. Burada Ahter çevresinin *Telemak*'la ilişkisinin sadece Osmanlıca çevirisinin basım ve yayınına katılmaktan ibaret olmadığı vurgulanmalıdır. Aynı zamanda basılan ilk Farsça tercümesi *Ahter* gazetesinde tefrika edilmiş ve böylece Farsça okuyan muhataplara ulaştırılmasına da öncülük etmiştir.⁷⁶ *Telemak*'ın yasaklanması

⁷³ BOA, MF. TTD 47/38 (2 Rebiülevvel 1316).

⁷⁴ BOA, DH. MDK 243/122 (28 Zilkade 1319); DH MDK 244/104 (15 Muharrem 1320).

⁷⁵ Kitabın basımı ve yasaklanması hakkındaki ayrıntılar için bkz. Dıġıroġlu ve Yıldız, "Osmanlı Devleti'nin Şii Neşriyata Bakışı", 128-130.

⁷⁶ *Telemak*'ın Osmanlı toplumundaki alımlanışı hakkında bkz. Johann Strauss, "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?", *Middle Eastern Literatures* 6/1 (2003): 49-50. *Telemak*'ın çevirileri ve baskılarına dair ayrıntılar için bkz. Metin Kayahan Özgül, "Yusuf Kamil Paşa'nın Tercüme-i Telemak'ı", *Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* XIV/40 (2002): 193-241; Zeynep Tek, Tülin Arslan vd., "Batılılaşma Dönemi Doġu Edebiyatında 'Les Aventures de Télémaque, Fils d'Ulysse'in Serüveni: Türkçe, Arapça ve Farsça Örneġi", *DTCF Dergisi* 61/1 (2021): 234-264.

nik'ten Hasan Vasıf isimli kitapçının mühürü de matbaanın dağıtım ağıının boyutuna dair dikkate değer bir bilgi sunar.

Matbaanın yayınlarını tespitite başvurduğumuz belgelerden önemli bir kısmı da kaçak ve muzır neşriyata dair kovuşturmalar hakkındadır. Yasa dışı olmaları sebebiyle çoğunlukla nüshalarda baskı bilgileri ya hiç bulunmayan veya yanıltıcı olabilecek bu kitapları, ancak mezkur belgeler sayesinde Hurşid matbaasıyla irtibatlandırarak mümkün olabilmektedir. Bu tür belgelerden söz konusu edeceğimiz ilki *Yeni Şarkı Mecmuası* isimli risalenin baskısı hakkındadır. Teftiş raporuna göre Şems Kitaphanesi sahibi yine İran tebaasından Seyyid Hüseyin Efendi tarafından Hurşid matbaasında bastırılan bu risale, Matbaalar Nizamnamesi'nin hükümleri hilafına üzerinde ruhsat numarası ve matbaanın adresi yazılmadığı için işlem yapılmış ve öncelikle ruhsatlı olup olmadığı sorgulanmıştır. Neticede ruhsatlı olduğu ve mündericatının muzır olmadığı anlaşılacak satışında bir sakınca görülmemiş ancak nizamnameye uymayan Hurşid matbaasının sahibi uyarılmıştır.⁷³

da basılmasını durduramamıştır ve birçok matbaacının söz konusu eseri kaçak şekilde basmaya devam ettiği başka teftiş raporlarında görülmektedir.⁷⁷ Muhammed Mehdi Efendi, İran Sefareti üzerinden gönderdiği dilekçeyle bu teftiş neticesinde el koyulan 409 cilt *Yenâbî'ül-Mevedde* ve 1280 cilt *Tercüme-i Telemak* kitaplarının bedeli olarak 23.035 kuruş talep etmiş ancak her iki eserin de yasaklı olmasının yanı sıra *Tercüme-i Telemak* nüshalarının aynı zamanda ruhsatsız basılmış olması gerekçesiyle talebi reddedilmiştir.⁷⁸ Bununla birlikte II. Meşrutiyet'in ilanının ardından daha önceki teftişlerde el konulan yasaklı kitapların veya bedellerinin tazmini imkanı doğunca Muhammed Mehdi vefat etmiş olduğu için İran Sefareti'nde katip olarak çalışan oğlu İbrahim Efendi hemen harekete geçmiş ve 4 Kanunisani 1324 (17 Ocak 1909) tarihli bir dilekçeyle teftişlerde el koyulan kitapların tarafına iade edilmesini sağlamıştır.⁷⁹ Söz konusu eserlerden çok sayıda nüshanın ele geçirilmiş olması, bu kaçak baskıların Hurşid matbaasında gerçekleştirildiğini düşündürmektedir.

Muhammed Mehdi bir başka ruhsatsız baskı hadisesinde bu defa bastığı kitabın müellifiyle davalık olmuştur. Mekteb-i Sultani'de Farsça hocalığı yapan Muallim Feyzi'nin (ö.1910) ders kitabı olarak da okutulan ve Ahter de dahil çeşitli matbaalarda pek çok baskı yapan *Usul-ı Farisi* adlı eserini, müellifinin rızası olmadan bastığı için mahkemeye sevk edilmiştir.⁸⁰ İstanbul'daki İranlı topluluğun tanınmış ve saygın mensuplarından biri olan Muallim Feyzi, Fars dilinin öğretilmesinde hem verdiği dersler hem de kaleme aldığı eserlerle oldukça etkili olmuştur. Tanışıklıklarının yanı sıra Muallim Feyzi'nin, Muhammed Mehdi'nin o esnada Mekteb-i Sultani'de meccanen leyli okuyan oğlu İbrahim'in de hocası olması muhtemeldir.⁸¹

Daha eski tarihli bir başka raporda, Mehdi Efendi'nin Çakmakçılar yokuşunda Valide Han'ında *Ta'lim-i Edebiyat* isimli kitabı sahte olarak bastığı tespit edilmiş ve nizamnameye aykırı bu tutumundan dolayı Adliye Nezareti'ne bilgi verilmiştir. Recâizâde Mahmud Ekrem'in (ö.1914) modern bir usulle kaleme aldığı edebiyat tarihi ve teorisine dair bu kitap, yayımlandığı dönemin en çok ilgi gören eserlerinden biri olarak Muhammed Mehdi gibi matbaacıların kaçak baskılarla kârdan nemalanma girişimlerine çokça maruz kalmıştır.⁸²

Bu bağlamda söz konusu edeceğimiz son kitap, *Seyahatname-i İbrahim Beg*'dir. İran modernleşmesinin ve çağdaş Fars edebiyatının en önemli metinlerinden biri kabul edilen ve kurgulanmış bir seyahat anlatısı üzerinden İran'ın mevcut durumunu her yönüyle eleştiri konusu eden bu eser, genel kabule göre Hacı Zeynelâbidin Merâgaî (ö.1910) tarafından kaleme alınmış ve fasıllarla üç cilt halinde neşredilmiştir.⁸³ İlk cildi ya-

⁷⁷ Örnek olarak bkz. BOA, DH. MDK 242/188 (22 Ramazan 1319); DH. MDK 242/190 (25 Ramazan 1319); DH. MDK 257/26 (28 Zilhicce 1321).

⁷⁸ BOA, DH. MDK 244/33 (29 Zilhicce 1319/8 Nisan 1902). Ayrıca bkz. BOA, DH. MKT 488/52 (17 Muharrem 1320).

⁷⁹ BOA, DH. MKT 2710/37 (24 Zilhicce 1326); DH. MDK 153/14 (2 Cemaziyelahir 1327); DH. MKT 2862/88 (12 Cemaziyelahir 1327); BEO 3592/269378 (18 Cemaziyelahir 1327).

⁸⁰ BOA, ŞD 217/2 (14 Rebiülahir 1318); MF. MKT 537/2 (29 Recep 1318); İ. AZN 44/6 (16 Recep 1319); BEO 1741/130502 (18 Recep 1319).

⁸¹ Mirza İbrahim'in Mekteb-i Sultânî'ye kaydı hakkında bkz. BOA, MF. MKT 433/23 (29 Şaban 1316).

⁸² BOA, DH. MDK 228/113 (7 Şaban 1314). Eser hakkında genel malumat için bkz. Kazım Yetiş, "Ta'lim-i Edebiyyât", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2010), 39:514-515.

⁸³ Müellifin hayatı ve eserin telifi hakkında genel malumat için bkz. Somer İşımtekin, "Merâga'nın Seyahatnâme-yi İbrahim Beg'i üzerine bir değerlendirme", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları* 17 (Bahar, 2018): 57-77. Eserin fikri etkileri hakkında değerlendirmeler için bkz. Hamid Dabashi, *Reversing the Colonial Gaze*:

yınlandığı andan itibaren büyük yankı uyandıran ve özellikle meşrutiyet yanlısı İranlıların ilgisine mazhar olan bu kitap, başta alıntıladığımız *Hikmet* gazetesinde neşredilen biyografisine göre Muhammed Mehdi tarafından İngilizceden Farsçaya tercüme edilmiş bir eserdir ve ancak Merâgaî'nin maddi desteğiyle basılmıştır. Fars edebiyatı araştırmacılarının pek itibar etmediği anlaşılan bu iddia, Muhammed Mehdi'nin eserin basımındaki rolünü netleştirmek açısından bizim için önem arz etmektedir. Merâgaî, ömrünün son yıllarını İstanbul'da geçirmiştir ve eserinin her üç cildini de burada kaleme aldığı düşünülmektedir ancak ilk cildin baskısında müellif adı veya baskı tarihi yer almaz. Merâgaî'nin 1327/1909 yılında İstanbul'da basılan üçüncü cildin mukaddimesindeki "bu seyahatnamenin ilk cildinin basılmasından bu yana on iki yıl oldu" kaydını düşmesi, bazı araştırmacıları ilk cildin 1315/1897 yılında neşredildiğini kabul etmeye sevk etmiştir.⁸⁴ Baskı yeri olarak Kahire yazmaktadır. İkinci cildin ise kapağındaki kayda göre 1325/1907 yılında Kalküta'da yine yazar ismi olmaksızın basıldığı görülmektedir. Bununla birlikte gerek ilk cildin gerekse sonraki ciltlerin ne zaman ve nerede basıldığına dair literatürde daha farklı tespitlere rastlamak mümkündür.⁸⁵

Eserin ilk neşrinin fasıllarla tamamlanmasının ve son cilt neşredilene kadar önceki ciltlerin gördüğü ilgi dolayısıyla birçok baskı yapmasının, daha da önemlisi bu baskılarda müellif adı, baskı yeri ve tarihi bilgilerinin her zaman açık ve doğru bir şekilde kaydedilmemesinin araştırmacıları sıkıntıya soktuğu açıktır. Ayrıca ilk ciltle sonraki ciltlerin arasında dil ve üslup farkı olduğuna dikkat çekilmektedir. Bu sebeplerle eserin yayınlandığı dönemde müellifinin kim olduğuyla ilgili bazı tartışmalar yaşandığı ve Muhammed Mehdi'nin adının bu meyanda zikredildiği görülmektedir. Bu iddia, bizzat Merâgaî tarafından reddedilmiş ve sonraki dönemlerde de itibar görmemiştir. Ancak Mirza Mehdi'nin eserin ilk cildinin yazımında olmasa da yayınında önemli bir rol oynadığı vurgulanmalıdır.⁸⁶

Seyahatname-i İbrahim Beg'in tarihsiz neşredilen ilk cildin nüshaları üzerinde Kahire'de basıldığı ibarelerine rastlanmakla birlikte bunların eserin muzır neşriyat kapsamında yasaklanmış olmasıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Aslında kim tarafından yazıldığıyla ilgili tartışmalarda da zikredildiği üzere İstanbul'da Muhammed Mehdi tarafından Hurşid matbaasında basılmış ve bu kaçak baskılar el altından dolaşıma sokulmuştur.⁸⁷ Nitekim arşiv belgelerine yansıyan bir teftiş kaydı da bu durumu kanıtlamaktadır. Valide Han'daki depoda iki sandık dolusu ele geçirilen *Seyahatname-i İbrahim Bey* kitabının ruhsatsız basıldığı görülerek incelenmek üzere bir nüsha alınmıştır. İnceleme neticesinde "şehametlü İran şahı hazretleriyle İran hükümeti aleyhinde gayet

Persian Travelers Abroad (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 308-335; Mojtaba Ebrahimiyan, "One Thousand Years of Persian Travel Writing and Siyahatnameh-ye Ebrahim Bey (1895) as Safarnameh", *Routledge Handbook of Post Classical and Contemporary Persian Literature*, yay. haz. Kamran Talattof (Londra: Routledge, 2023), 45-67.

84 Niya, *İran ve Osmanî*, 1. cilt, 438-439.

85 Örneğin İrac Parsinejad, eserin ciltlerinin sırasıyla 1314/1896, 1323/1905 ve 1325/1907 yıllarında basıldığını kaydeder. Bkz. İrac Parsinejad, "Zeyne'l-Âbidin Merâgaî, Muntekid-ı edebî", *İran-name* 9/3 (1991): 429. Yakın zamanda tamamlanan bir tezde ise 1905, 1907 ve 1909 yıllarının zikredildiği görülmektedir. Bkz. Lawrence, "An Age of Trans-Imperial Vernacularisms: The Iranian Dissident Community of the Late Ottoman Empire", 2, 104. İşimtekin ise kaynağını belirtmese de 1895, 1896 ve 1900 yıllarında basıldığını belirtir. Bkz. İşimtekin, "Merâgaî'nin Seyahatnâme-yi İbrahim Beg'i üzerine bir değerlendirme", 61.

86 Eserin müellifinin kimliği hakkındaki bu tartışmalar için bkz. Niya, *İran ve Osmanî*, 1. cilt, 436-443.

87 Bkz. Balaý, "Littérature Persane en Diaspora", 177-184.

muzır mevaddı havi olduğu anlaşılacak” bütün nüshaları müsadere için bir iki gün sonra İran Sefareti’nden memurlar eşliğinde tekrar depoya gidilmiştir. Ancak yapılan teftişte bu sandıkların ortadan kaldırıldığı anlaşılmıştır.⁸⁸ Dolayısıyla söz konusu dönemde başka örneklerine de rastlanan denetimden kurtulmanın bir yolu olarak künye bilgilerinde tahrifat yapılması, müellif adını yazmamak, basıldığı yeri veya matbaa adını farklı kaydetmek gibi yollara başvurulması durumuyla karşı karşıya olmamız kuvvetle muhtemeldir.

Muhammed Mehdi’nin takip ettiği bir yayın politikası var mıydı? Buna dair ruhsat başvurularındaki bazı örtük ifadeler dışında herhangi bir açık ibareye sahip değiliz. Yukarıda Farsça gazete yayını için ruhsat başvurusunda Osmanlı lehine bir yayın politikası takip edileceği beyanını görmüştük ancak gazetenin neşri gerçekleşmediği için bunun izin almaya yönelik bir beyan mı yoksa hakiki gaye mi olduğunu asla bilemeyeceğiz. Bunun dışında kendi matbaasını kurmadan önce *Ahter* gazetesinin neşrindeki rolü ve burada yayınladığı yazıları, genel olarak *Ahter*’in yayın politikasını yansıtır bir çizgide olmuştur. Elbette tek tek yazıları incelendiği takdirde çeşitli nüanslarla karşılaşmak mümkündür ancak adına “*Ahter*” eklenecek kadar bu halkanın bir parçası olduğu akıld tutulmalıdır. *Ahter*, fasılalarla yirmi yıllık yayın hayatı boyunca zaman zaman İran ve/veya Osmanlı devlet desteği alarak resmi siyasi ajandalara angaje bir yayın takip etmekle birlikte öncelikle İstanbul’daki İranlı topluluğun menfaatleri ve siyasi, ekonomik ve kültürel gelişimi için çaba sarf etmiş bir süreli yayındır. Bu asli amacı dolayısıyla da İran modernleşmesinin önemli yapıtaşlarından biri kabul edilmiştir.⁸⁹ Bunun dışında Muhammed Mehdi’nin yayın politikası hakkında, yayınladığı eserlerin listesi değerlendirilerek bazı tespitler yapılabilir. Bu eserlerin önemli bir kısmını, Arap dili, fıkıh gibi İslami ilimlerin çeşitli alanlarındaki klasik eserlerin oluşturduğu görülür. Bunlar medrese ders kitabı olarak okudukları için her dönemde alıcısı olan ve bu sebeple bütün matbaacıların basımına yöneldiği yayınlardır. Dolayısıyla Muhammed Mehdi’nin de piyasası ve kazancı garanti bir tür olduğu için bu eserleri bastığı düşünülebilir. Eser listesinde klasik divanlar, çağdaş roman, hikaye gibi edebi eserlerin de önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Coğrafya, fizik gibi dönemin okuyucu kitlesinde hayli ilgi uyandıran ilim dallarındaki eserler, diğer bir grubu oluşturur. Son olarak listede önemsiz bir yekün olarak görünse de etkileri itibarıyla oldukça önem arz eden bir tür olarak Farsça fikri eserler dikkat çekmektedir. Bunlar, öncelikle İstanbul’daki ve İstanbul dışındaki İranlı okuyucuyu hedeflemekle birlikte Osmanlı entelektüelleri arasında da önemli bir okuyucu kitlesine ulaşmıştır. Ruhsatlı basılan bu eserlerin yanı sıra yasaklandıkları için ruhsatsız basılan ve el altından dağıtılan fikri ve dini eserlerle de karşılaşmaktayız. Bütün hukuki yaptırımları göze alarak bu yasak faaliyetin sürdürülmesi, maddi ve manevi kazancın buna değdiğini düşündürmektedir. Telif hakları ihlal edilerek kaçak basılan eserlerde ise daha çok maddi kazanç amacının güdüldüğü görülmektedir.

Muhammed Mehdi, kayıtlara pek yansımaya da kitap basımı kadar satışıyla da ilgilenmiş görünmektedir. Buna dair kayıtlardan birine göre Beyazıt civarında kağıtçılar sırasında kitapçılık yapan İranlı Mehdi’nin dükkanında yasaklı (memnu) kitaplardan *Hûşenk* adlı eserden yeni basıldığı anlaşılan dokuz nüsha ele geçirilmiş ve kitabın kim

⁸⁸ BOA, DH. MDK 243/122 (28 Zilkade 1319); DH. MKT 461/9 (19 Zilhicce 1319); DH. MDK 244/104 (15 Muharrem 1320).

⁸⁹ *Ahter ve İstanbul’daki İranlı topluluğa yönelik yayın politikası hakkında bkz. Tanya E. Lawrence, Akhtar Persian Language Newspaper Published in Istanbul and The Iranian Community of The Ottoman Empire in the Late Nineteenth Century* (İstanbul: Libra, 2015).

tarafından basıldığıının tespiti için soruşturma başlatılmıştır.⁹⁰ Ali Ferruh İbnü'r-Reşad (ö.1904) tarafından kaleme alınan ve 1887 yılında Vatan Kütüphanesi sahibi Ohannes marifetiyle Mahmutbey Matbaası'nda neşredilen bu tiyatro eserinin ne zaman yasaklı kitaplar arasına alındığı tespit edilememiştir. Yine de bu kayıt ve yukarıda bahsettiğimiz matbaa kapandıktan sonra da baskı ruhsatı başvurusunda bulunduğu dair diğer kayıtlar, aynı zamanda kitapçılık yaptığını desteklemektedir.

Hurşid Matbaasının Ahter Matbaasıyla İrtibatı

Mirza Muhammed Mehdi ve özellikle Hurşid matbaasındaki yayıncılık kariyeri, görüldüğü üzere Muhammed Tahir'inkine oldukça benzer seyretmiştir. Ahter gazetesindeki ortak mesailerinden daha öncesine giden tanışıklıklarının aynı meslekte iş tutma biçimlerine etki ettiği aşikardır. Gazete çıkarmak üzere matbaa kurup bunu kaçak, ruhsatsız kitap baskıları için kullanmak, Tahir'in Ahter matbaasında, Mehdi'nin de Hurşid matbaasında izlediği yöntemdir. Tahir, Ahter gazetesini neşretmiş olmasına rağmen Mehdi'nin her iki matbaayı kurarken yayınlayacağını belirttiği *Cihan* ve *Hurşid* adlı gazeteleri gerçekten neşrettiğine dair herhangi bir işaret yoktur. Bir diğer ortak nokta ikisinin de Encümen-i Teftiş ve Muayene azası olarak görev yapmaları ve bu nedenle matbaalarının kapatılarak alet-edevatının devlet tarafından satın alınmasıdır. Çalışma usullerinin benzerliğinden olsa gerek Maarif Nezareti de onlarla baş edebilmek için ikisine de aynı usulle yaklaşmış; memuriyet vererek etkisizleştirip matbuat faaliyetlerine son vermiştir.

Ahter ve Hurşid matbaalarının irtibatı, sahiplerinin birbirine paralel seyreden mesleki kariyeriyle sınırlı değildir. Ahter'de basılan bazı eserlerin sonraki baskılarının Hurşid'de gerçekleştirilmesi iki matbaa arasında doğrudan bir bağ olduğunu düşündürmektedir. Ahter ve Hurşid matbaalarının bastığı ortak yayınlara örnek olarak Fuzulî'nin *Beng ü Bâde'si* ve *Divân'ı*, İbrahim el-Halebî'nin *Mülteka'l-Ebhur'u*, Abdurrahim Talibof'un *Sefîne-i Tâlibî ya Kitâb-ı Ahmed'i* zikredilebilir.⁹¹ Baskı ruhsatı talep edilen eserlerden Hopalı Osman Efendi'nin *Dürretü'n-Nâsîhîn'i* de daha önce Ahter matbaasında basılmıştır. Ayrıca kaçak ve muzır neşriyata konu olan *Usûl-i Fârisî*, *Yenâbi'ü'l-Mevedde* ve *Tercüme-i Telemak* gibi çeşitli eserlerde de kesişmeler olduğu görülmektedir. Tıpkı Merâğâ'nın eseri gibi İran modernleşmesinin önemli yapı taşlarından kabul edilen⁹² *Kitâb-ı Ahmed'in* de yukarıda kaydedilen baskılarının yanı sıra kaçak baskı yaptığı anlaşılmaktadır. Kitabın müellifi Tâlibof, ilk yayıncısı Muhammed Tahir Tebrizî'yi 1318/1900 yılında haberi olmaksızın *Kitâb-ı Ahmed'i* yeniden basmakla ve hakkını gasp etmekle itham etmiştir.⁹³ Hurşid matbaasında yapılan baskının ruhsatlı mı yoksa kaçak baskı mı olduğu tespit edilememişse de kapaklarda kullanılan matbaa amblemelerinin neredeyse birbirinin aynısı olduğu görülmektedir. Bu da Ahter ve Hurşid matbaaları arasında mahiyetini tam olarak bilemediğimiz irtibata dair bir başka dikkat çekici husustur.⁹⁴

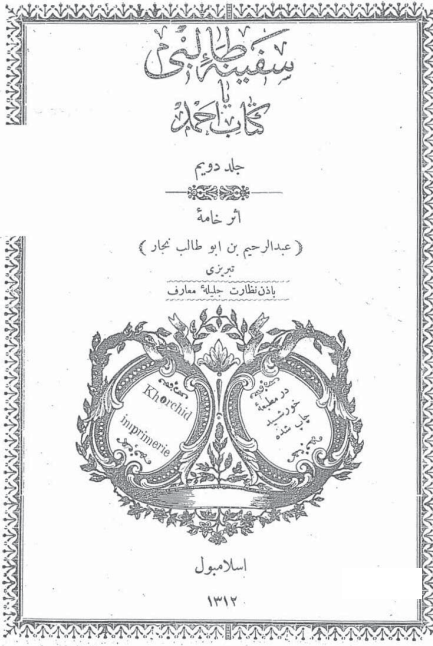
90 BOA, MF. MKT 445/31 (7 Zilhicce 1316).

91 Ahter matbaasında basılan kitapların listesi için bkz. Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", 208-216.

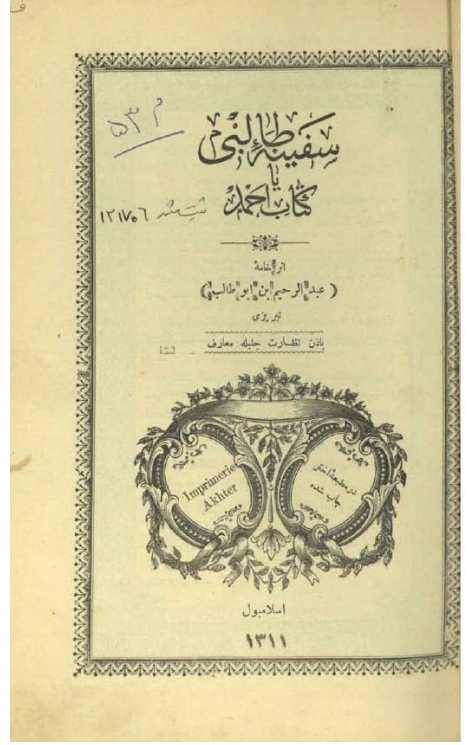
92 Balay, "Littérature Persane en Diaspora", 177-184.

93 Niya, *İran ve Osmanî*, 1. cilt, 425.

94 Daha önce bir başka çalışmada da yer verdiğimiz, *Kitâb-ı Ahmed'in* Ahter ve Hurşid matbaalarındaki baskılarına ayrıca bkz. Yıldız, "Farsça Neşriyat Bağlamında İstanbul", 100.

R.5 Kitâb-ı Ahmed'in Hurşid matbaasında basılan nüshasının iç kapağı.

R.6 Kitâb-ı Ahmed'in Ahter matbaasında basılan nüshasının iç kapağı.

Ahter ve Hurşid matbaaları arasında zikredilen bu irtibat göstergeleri, irtibatın mahiyetini tam olarak netleştirmeye imkan vermemektedir. Osmanlı arşiv belgelerine ve yayıncılık faaliyetlerinin ürünleri olan kitap ve gazetelere yansıdığı kadarıyla tespit edebildiğimiz bu ilişkinin gerçek boyutu, ancak söz konusu matbaaların arşivine veya Tahir ve Mehdi Efendi'lerin şahsi arşivlerine sahip olunarak belirlenebilir. Zira her ne kadar İran tebaasından oldukları hem kendileri hem de Osmanlı mercileri ve toplumu tarafından vurgulansa da meşguliyetleri İstanbul ve Osmanlı merkezlidir ve bu sebeple olsa gerek İran arşivlerinde haklarında düzenlenmiş herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. Dolayısıyla şimdilik sadece aynı meslekten iki kişinin, aralarındaki dostluk ve ortak işlerin yanı sıra benzer iş tutma biçimleri ve kazanç yolları takip ettiklerini vurgulamakla yetinmek durumundayız. Bunu yaparken söz konusu iki ismin aslında, mensubu oldukları daha geniş bir mesleki ağın öne çıkan aktörleri olarak değerlendirilmesi gerektiğine de dikkat çekmek isteriz ve fakat eldeki kaynaklar, bu iki ismin birbirleriyle ve diğer meslektaşlarıyla olduğu kadar mensubu oldukları İstanbul'daki İranlı toplulukla ilişkilerini resmetme hususunda şimdilik oldukça yetersizdir.

Sonuç

Osmanlı matbuat tarihinde isim yapmış İranlı yayıncılardan Mirza Muhammed Mehdi Tebrizî ve Hurşid matbaasında sürdürdüğü yayıncılık faaliyetlerini konu alan bu yazının sonunda, başta zikredilen Bala'î'nin ne kastettiğinin hala belirsizliğini koruduğunu ancak bir matbaa monografisinin ana hatlarıyla ortaya koyulduğunu düşünüyoruz. Muhammed Mehdi, Ahter çevresinde çok daha eskiye giden yayıncılık faaliyetlerini, kurduğu Hurşid matbaası ve 1894-1902 yılları arasında bu matbaada bastığı kitaplarla

çok daha ileri bir seviyeye taşımış ve adını İstanbul'daki Acem matbaacı ve kitapçıların arasına yazdırmıştır. Matbaası devlet eliyle kapatıldıktan sonra da özellikle çok satan kitapları diğer matbaalarda bastırarak ömrünün sonuna kadar yayıncılığa devam etmiştir. Ait olduğu meslek erbabının mutad usullerine uygun bir şekilde Osmanlıca, Arapça ve Farsça dillerinde klasik dini ve edebi eserler, dil öğrenimine yönelik kitaplar ve ders kitaplarının yanı sıra güncel, popüler edebi ve fıkri eserlerin basımına yöneldiği görülmektedir. Bu meyanda yasaklı kitapların basılıp el altından dağıtılması veya kaçak baskılarla haksız kazanç elde edilmesi gibi kanuna aykırı yollara başvurduğu da dikkati çekmektedir. Bu sebeple olsa gerek yayıncılık faaliyetlerini Filibe veya Mısır gibi İstanbul dışına, dolayısıyla resmi denetimin biraz daha uzağına taşıma girişimleri de devlet eliyle engellenmiş ve nihayetinde matbaası kapatılmıştır. Hurşid matbaası için Ahter'le kıyaslanabilecek büyüklükte bir yayıncılık faaliyetinden bahsedilemese de doğrudan irtibatlı oldukları, benzer bir yayın politikasına ve iş yapma biçimine sahip oldukları gerek arşiv belgelerine yansıyan bilgilerden gerekse çoğunlukla daha önce Ahter'in bastığı eserleri basmış olmasından anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Bâbüâli Evrak Odası Evrakı (BEO)
Dahiliye Nezareti Matbuat-ı Dahiliye Kalemî (DH. MDK)
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH. MKT)
Hariciye Nezareti Paris Sefareti (HR.SFR. 04)
İrade Hususi (İ. HUS)
İrade Maarif (İ. MF)
İradeler Adliye ve Mezahib (İ. AZN)
Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF. MKT)
Maarif Nezareti Telif ve Tercüme Dairesi (MF. TTD)
Şura-yı Devlet (ŞD)
Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV)
Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y. PRK. EŞA)

Sürelî Yayınlar

Ahter (1890, 1892, 1894, 1896).
Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye (1316, 1317, 1318, 1319, 1321).

Kitap, Makale ve Tezler

Balaş, Christophe. "Littérature Persane en Diaspora: Istanbul 1865-1895". *Les Iraniens d'Istanbul*. Yay. Haz. Thierry Zarcone ve F. Zarinebağ-Shahr, 177-184. İstanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993. (çevirisi: "Diasporadaki Fars Edebiyatı: İstanbul 1865-1895". *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbulu'nda Modern Edebi Kültür*. Yay. Haz. Mehmet Fatih Uslu ve Fatih Altuğ, 267-278. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020).

Bâmdâd, Mehdî. *Şerh-i Hâl-i Ricâl-İrân der karnî 12 ve 13 ve 14 Hicrî*, 6 cilt. Tahran: İntişârât-ı züvvâr, 1371 (1992).

Browne, Edward Granville. *The Press and Poetry of Modern Persia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1914.

Ceyhan, Nesime. *II. Meşrutiyet Dönemi Türk Hikâyesi (1908-1918)*. İstanbul: Selis Kitaplar, 2009.

Cici, Recep. "İmamzâde, Muhammed b. Ebû Bekir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV, 2000. 22:210-211.

Dabashi, Hamid. *Reversing the Colonial Gaze: Persian Travelers Abroad*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Diğiroğlu, Filiz. *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı: Kitap-Fürüş Hacı Hüseyin Ağa*. İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2014.

_____ ve Güllü Yıldız. "Osmanlı Devleti'nin Şii Neşriyata Bakışı ve Acem Kitapçıları". *Müteferrika* 54, 2018/2, 117-134.

_____. "Osmanlı Matbuatında Acemler: Şirket-i Sahafiye-i İraniye". *Osmanlı Araştırmaları* 56, 2020, 225-258.

_____. *Osmanlı'da Dinî Matbuat: Sultan Abdülhamit ve II. Meşrutiyet Devrinde Kurumlar Aktörler Denetim ve Sansür Politikaları*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2022.

- _____. "Sultanın Ecnebilere: Dersaâdet'in Acemleri". *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi*. 3. Cilt. Yay. Haz. Fahrettin Gün vd., 932-968. İstanbul: TBMM Millî Saraylar, 2018.
- _____. "Tebriz-İstanbul Ticaretinin Dersaâdet'teki Yansımaları". *T.C. Dışişleri Bakanlığı Tebriz Başkonsolosluğunun Kuruluşunun 100. Yılı*. Yay. Haz. Umut Başar, 183-207. Ankara: Nobel Yayınları, 2021.
- Ebrahimian, Mojtaba. "One Thousand Years of Persian Travel Writing and Siyahatnameh-Ye Ebrahim Beyg (1895) as Safarnameh". *Routledge Handbook of Post Classical and Contemporary Persian Literature*. Yay. Haz. Kamran Talattof, 45-67. Londra: Routledge, 2023.
- Gurney, John. "E. G. Browne and the Iranian Community in Istanbul". *Les Iraniens d'Istanbul*. Yay. Haz. Thierry Zarcone ve F. Zarinebağ-Shahr, 149-175. İstanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993.
- Hafız, Nimetullah. "Bulgaristan'da Yayımlanan Türkçe Kitaplar". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1987, 311-365.
- Has, Şükrü Selim. "Mülteka'l-ebhur", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV, 2020. 31:548-551.
- Hâşimî, Muhammed Sadr. *Târih-i cerâid ve mecellât-ı İran*, 4 cilt. İsfahan: İntişarât-ı Kemâl, 1343 (1964).
- İşimtekin, Somer. "Merâğai'nin Seyahatnâme-yi İbrahim Beg'i üzerine bir değerlendirme". *Dil ve Edebiyat Araştırmaları* 17, Bahar 2018, 57-77.
- Kaşgarlı, Sultan Mahmut. "Uygur Türk Edebiyatının Târihi Gelişimi". *Türk Dünyası Araştırmaları* 68, 1990, 45-62.
- Koloğlu, Orhan. "Un Journal Persan d'Istanbul: Akhtar". *Les Iraniens d'Istanbul*. Yay. Haz. Thierry Zarcone ve F. Zarinebağ-Shahr, 133-140. İstanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993.
- Lawrence, Tanya E.. "An Age of Trans-Imperial Vernacularisms: The Iranian Dissident Community of the Late Ottoman Empire". Doktora Tezi, Yale University, 2018.
- Lawrence, Tanya E. *Akhtar Persian Language Newspaper Published in Istanbul and The Iranian Community of The Ottoman Empire in the Late Nineteenth Century*. İstanbul: Libra, 2015.
- Minuchehr, Pardis. "Homeland from Afar: The Iranian Diaspora and the Quest for Modernity (1908-1909)". Doktora Tezi, Columbia University, 1998.
- Niya, Rahim Reis. *İran ve Osmanî der Âsitane-i Karn-i Bistom*, 2 cilt. Tahran: Neşr-i Mobna, 1382 (2003).
- Özgül, Metin Kayahan. "Yusuף Kamil Paşa'nın Tercüme-i Telemak'ı". *Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* XIV/40, 2002, 193-241.
- Parsinejad, İrac. "Zeyne'l-Âbidin Merâğai, Muntekid-ı edebi". *İran-name* 9/3, 1991, 427-440.
- Pervin, Nasıruddin. *Târih-i Ruznâme-Nigârî-i İraniyân ve Diger Parsî-Nevisiyan*, 2 cilt. Tahran: Merkez-i Neşr-i Danişgahi, 1377 (1998).
- Sasani, Han Melik. *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*. Çev. Hakkı Uygur. İstanbul: Klasik Yayınları, 2006.
- Strauss, Johann. "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?" *Middle Eastern Literatures* 6/1, 2003, 39-76.
- Tek, Zeynep ve Tülin Arslan vd. "Batılılaşma Dönemi Doğu Edebiyatında 'Les Aventures de Télémaque, Fils d'Ulysse'in Serüveni: Türkçe, Arapça ve Farsça Örneği". *DTCF Dergisi* 61/1, 2021, 234-264.
- Telkenaroğlu, M. Rahmi. "Zileli Muharrem Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV, 2019. EK-2:693-694.
- Tuğlacı, Pars. *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1984.
- Uludağ, Süleyman. "Dürretü'n-nâsihin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV, 1994. 10:32-33.
- Yetiş, Kazım. "Ta'lîm-i Edebiyyât", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV, 2010. 39:514-515.
- Yıldız, Güllü. "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter". *Osmanlı Araştırmaları* 50, 2017, 175-218.
- _____. "Farsça Neşriyat Bağlamında İstanbul ve Ahter Matbaası". *Kebikeç* 52, 2021, 69-104.

Elektronik Kaynaklar

- Parvin, Nasseredin. "Hekmat", *Encyclopedia Iranica*, <https://iranicaonline.org/articles/hekmat>, Son Erişim Tarihi: 17 Mart 2024